

Gelaat, gewaad, gepraat

De spanning tussen assimilatie en volharding voor de bevindelijk gereformeerden betreffende nieuwe schoonheidsidealen in de lange jaren zestig

Vera Dorst – 5958229

Masterscriptie
Cultuurgeschiedenis van modern Europa
Universiteit Utrecht

12 juni 2020

Onder begeleiding van dr. W.G. Ruberg

Inhoud

Abstract	4
1 – Inleiding	5
Onderzoeksvraag en opbouw van het onderzoek	6
Bronnen en methode	8
Maatschappelijke relevantie	9
Academische relevantie	9
Theoretisch kader	12
2 – Een veranderend Nederland	15
De periodisering van modernisering	15
1950-1965: Wederopbouw en ontzuiling	18
1965-1973: welvaart, secularisering en nieuwe idealen.....	18
Ontkerkelijking en secularisering in de lange jaren zestig	20
Bevindelijk gereformeerden in de jaren 1960.....	22
Conclusie	24
3 – Uiterlijk en identiteit.....	25
Ongelijksoortige leefpatronen	25
Het uiterlijk als identiteitsdrager.....	26
De bevindelijk gereformeerde identiteit.....	28
Gevaren van mode	29
Het juiste uiterlijk	31
Conclusie	32
4 – Uiterlijk en gender	33
Sekse en gender	33
Het appel op vrouwen en de nadruk op vrouwelijkheid.....	34
Sekse en gender bij bevindelijk gereformeerden.....	36
De nadruk op vrouwelijkheid	38
Conclusie	39
5 – Uiterlijk en seksualiteit	41
Het (geklede) lichaam en seksualiteit	41
Het geseksualiseerde vrouwenlichaam.....	43
Goddelijke zeggenschap over het lichaam	44
Het lichaam en de hoererij.....	45
Conclusie	47
6 – Conclusie.....	48
Bibliografie	54

Literatuur.....	54
Bronnen.....	56

Abstract

The 1960s are known for bringing change to Dutch politics, economy, society and culture. During this period new ideals and standards came into place. The Dutch strove towards a permissive society where values as tolerance and freedom were at its core. Other new ideals that came into place were self-fulfilment, participatory management, emancipation of women, sexual freedom, democratization and secularism. This new value system had an impact on the beauty ideals of the sixties. Fashion changed because of the decreasing control of the church on everyday life and the growing cult of the nude body. Three big changes occurred. Firstly, increasing individualism and decreasing social control gave way to expressing personal identity through dress. Secondly, feminist ideas led to clothes and hairstyles being less gender specific. Thirdly, the normalization of sexual freedom and the practice of free love normalized revealing dress. The so-called *bevindelijk gereformeerde gezindte*, a relatively large minority of pietistic Dutch Calvinists, were one of the few communities that did not support the progressive turn that the Netherlands took. This thesis is a study on how the *bevindelijk gereformeerde gezindte* dealt with the new beauty ideals of the sixties. Did the minority adapt the new beauty ideals and dress fashionable from then on, or did they reject the beauty ideals and persist in their conservative dress? The answer to this research question is found by analysing articles from four of the minority's pillarized magazines: *Daniël*, *De Wekker*, *De Saambinder* and *De Wachter Sions*. The analysis of these articles are founded on several fashion theories from Joanne Entwistle and Elizabeth Wilson. Both academics point out three relationships regarding dress: dress as a way to express or conceal identity; dress and its power to confirm and enfeeble assumptions about gender; and the power of dress to emphasize or hide sexuality. These theories were subsequently used in analysing the articles and drawing conclusions.

1 – Inleiding

Bevindelijk gereformeerden zijn ‘zwaar op de hand’, ‘stijf’ en ‘schijnheilig’. Protestanten zijn ‘verdraagzaam’, ‘betrouwbaar’ en ‘vooruitstrevend’. Dit zijn de resultaten van een onderzoek uit 1966 betreffende opvattingen omtrent godsdienst en kerk in Nederland.¹ De bevindelijk gereformeerden werden door de meerderheid van de ondervraagden negatief beschreven. Begrippen en omschrijvingen van de groepering hielden vaak verband met uiterlijke kenmerken van de bevindelijk gereformeerden, zoals: ‘lange rokken’, ‘hoeden in kerk’ en ‘zwarte kousen-kerken’.²

De bevindelijk gereformeerden zijn een kleine minderheid in Nederland. Ze wordt gevormd door een aantal gereformeerde protestante kerken: de Gereformeerde Bond, de Gereformeerde Gemeenten, de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland.³ Deze kerken en hun leden zijn geografisch verspreid over de zogenaamde Bijbelgordel. Deze gordel loopt van Zeeland naar Overijssel. Deze groep is herkenbaar aan haar steun van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), het hebben van eigen onderwijsinstellingen, krant en tijdschriften, campings, verenigingen, zorgverzekering en zelfs hun eigen kledingwinkels. De bevindelijk gereformeerden interpreteren de Bijbel letterlijk.⁴ Hieruit voort komt een bevindelijke prediking. Bevindelijk prediking onderscheidt hen van andere gereformeerde kerken. Bevindelijke prediking houdt in dat de mens persoonlijk bekeerd moet worden. De mens zelf kan niet kiezen zalig te worden, noch kan hij zaligheid verdienen. Zaligheid is enkel te verkrijgen van God, uit genade. Daarom hangen ze de tweeverbondenleer aan, in plaats van een drieverbondenleer. Ze erkennen het werkverbond en het genadeverbond, maar niet het verlossingsverbond, aangezien ze niet geloven dat verlossing voor iedereen is weggelegd. Tevens hanteren ze slechts twee sacramenten: de Heilige Kinderdoop en het Heilig Avondmaal.⁵ De levenswijze van de bevindelijk gereformeerden wordt gekenmerkt door strikte zondagsrust, de centrale plaats voor het gezin, onderscheidende kleding en hun idee van vreemdelingschap in deze seculiere wereld.⁶

De jaren zestig van de twintigste eeuw zijn een begrip. Ze staan alom bekend als jaren van grote veranderingen op sociaal en cultureel gebied. In Nederland kwamen conventies aangaande religie, onderwijs, seksualiteit en burgerlijkheid ter discussie te staan. In de boeken staat dit decennium bekend als de periode van ontzuiling, secularisatie en algemene voortuitgang op economisch, sociaal

---

¹ Jan Jonkers, *De gereformeerden* (Kampen 1997), 1-3.

² Jonkers, *De gereformeerden*, 2-4.

³ Agnes Amelink, *De gereformeerden* (Amsterdam 2001), 12.

⁴ Amelink, *De gereformeerden*, 35-36.

⁵ Chris Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985), 73-78.

⁶ Jonkers, *De gereformeerden*, 22.

en cultureel gebied.⁷ Echter, niet elke groepering in Nederland ondersteunde deze ontwikkelingen. Sterker nog, sommige groeperingen verzetten zich hiertegen. Zo ook de bevindelijk gereformeerden. In de jaren van ontzuiling streed deze minderheid juist voor sterkere verzuiling.⁸ Belangrijk hierin was het bekrachtigen van de eigen identiteit. Deze bevindelijk gereformeerde identiteit deed ook aanspraak op het uiterlijk. Normen en waarden betreffende het lichaam, kleding en andere uiterlijke kenmerken werden van jongs af aan opgedragen.

Het lichaam heeft een centrale plaats in de leer en de levenswijze van de bevindelijk gereformeerde. Het lichaam heeft de capaciteit God te eren, maar ook te ontveren. De Bijbel en christelijke literatuur heeft hier met regelmaat aandacht voor. Het lichaam wordt gezien als 'een tempel van den Heiligen Geest', en moet daarom rein en heel gehouden worden.⁹ Bevindelijk gereformeerden zien het als hun taak het lichaam te bedekken om zo seksualiteit niet te provoceren. Ook vinden velen het piercen en tatoeëren van het lichaam in strijd met deze Bijbeltekst. De Bijbel legt nadruk op het innerlijke, de ziel. Uiterlijke schoonheid is vergankelijk en bovendien kan het de mens afleiden van zijn relatie met God.¹⁰ Mode is daarom een beladen onderwerp in de bevindelijk gereformeerde kring, omdat zij vaak gekoppeld wordt aan seksualiteit en seculariteit.

De bevindelijk gereformeerden kleedden zich in de jaren 1960 bewust naar eigen normen en waarden. Hun manier van kleden verschilde met die van de meerderheid in Nederland. Hiermee wil ik niet zeggen dat er zoiets bestond als dé Nederlandse klederdracht. Ik wil enkel aangeven dat bevindelijk gereformeerden zich bewust anders kleedden dan iedere andere groep in Nederland. Normen en waarden betreffende kleding en uiterlijk waren voor bevindelijk gereformeerden een bewust middel om onderscheid te creëren. Niet enkel onderscheid met groepen buiten zichzelf, maar ook onderscheid tussen de seksen. Er bestond een sterk onderscheid tussen mannelijke kleding en vrouwelijke kleding, tussen mannelijk uiterlijk en vrouwelijk uiterlijk.¹¹ De Bijbel en christelijke literatuur doet vooral veel uitspraken over het uiterlijk van vrouwen.

Onderzoeksvraag en opbouw van het onderzoek

Gedurende de jaren 1960 verloren kerken een aanzienlijk deel van hun leden en ontzuilde de Nederlandse samenleving. Er waaide een progressieve wind door Nederland, waardoor minder waarde

---

⁷ Emmeline Besamusca, *Discovering the Dutch: On Culture and Society of the Netherlands* (Amsterdam 2018), 93; Hans Righart, *De eindeloze Jaren zestig* (Amsterdam 1995); James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1997).

⁸ Janse, *Bewaar het pand*, 161.

⁹ Gereformeerde Bijbelstichting, *Statenvertaling 1657*, 1 Korinthe 6.19.

¹⁰ Anne van der Meiden, *De zwarte-kousen kerken: een portret van een onbekende bevolkingsgroep* (Utrecht 1968), 107; Statenvertaling, 1 Samuël 16:7; Spreuken 31:30; Jesaja 40:8; 2 Korintiërs 4:16.

¹¹ Jan Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan de Rijn 1971), 91.

werd toegekend aan oude tradities en normen. De kerk verloor haar centrale plaats, er werd minder gewerkt en langer geleerd, de jeugd werd langer en er werd vrij gedacht over seks. De mode en het schoonheidsideaal veranderden hierdoor eveneens in deze periode. Ook de bevindelijke gereformeerde zuil kwam hiermee in aanraking. De hoofdvraag van deze scriptie is: hoe ging de bevindelijk gereformeerde gezindte om met de nieuwe schoonheidsidealen in kleding en uiterlijk die in Nederland in de jaren 1960 aan de grond kwamen? In hoeverre botsten deze nieuwe schoonheidsidealen met de dogmatiek en ethiek van deze gezindte? En was er voornamelijk sprake van het meegaan met de mode of juist verzet tegen de mode? De secularisatie in Nederland zette de bevindelijk gereformeerden voor het blok. De groepering moest kiezen tussen assimilatie of volharding. De hervormden en gereformeerden kozen voor assimilatie. Ze stonden open voor verandering en vernieuwing. In deze kerken verdwenen grotendeels de regels die zich uitspraken over kleding en haardracht. Vrouwen hoefden niet langer een hoed te dragen in kerk en ook de broek werd niet langer gezien als een mannenkledingstuk.¹² Het antwoord op de vraag hoe bevindelijk gereformeerden omgingen met de nieuwe schoonheidsidealen in de jaren 1960 heb ik onderzocht in deze scriptie.

Eenzijds gelooft deze gezindte erin dat het uiterlijk vergankelijk is en dat bezig zijn met schoonheid het individu van God afleidt. Anderzijds hebben bevindelijk gereformeerden een geheel eigen mode, een eigen kledingstijl en een eigen schoonheidsideaal. In hun tijdschriften *De Wekker*, *Daniël* en *De Saambinder* en *De Wachter Sions* werden, toen en nu, kinderen, jongeren en volwassenen gewezen op de noodzaak van 'eerbare kleding' en geageerd tegen niet-traditionele kleding. Deze vier tijdschriften dienen als hoofdbronnen voor mijn analyse. Deze bronnen heb ik geanalyseerd op een drietal thema's: uiterlijk en identiteit, uiterlijk en gender en uiterlijk en seksualiteit.

Vooraf aan deze drie analyses zal in hoofdstuk een de historische context beschreven worden van de jaren 1960 en in het bijzonder de bevindelijk gereformeerden in deze periode. Centraal in dit hoofdstuk staat de omgang van groepering met de maatschappelijke, sociale en culturele veranderingen van de jaren 1960. Het tweede hoofdstuk gaat in op het verband tussen het uiterlijk en identiteit. Welke kleding schrijft deze gezindte voor, en wat wil ze hiermee uitdragen? Het derde hoofdstuk is een onderzoek naar het verband tussen uiterlijk en gender. Het speciale onderscheid dat door de groepering gemaakt wordt tussen mannen- en vrouwenkleding staat centraal in deze deelvraag. Het gaat hier om de vraag waarom dit onderscheid zo belangrijk is voor hen en waarom dit verschil benadrukt wordt in de jaren 1960. Het vierde hoofdstuk zoomt in op de relatie tussen uiterlijk en seksualiteit. Een persoon met de juiste kleding en haardracht wordt in bevindelijk gereformeerde kring gezien als eerbaar. Afwijkingen in kleding, haardracht en cosmetische verzorging worden snel

---

¹² Amelink, *De gereformeerden*, 24.

geassocieerd met een oneerbare levenswandel. In deze deelvraag onderzoek ik wat een eerbaar uiterlijk is, en of dit verenigbaar is idealen uit de jaren 1960 als zelfbeschikking en seksuele vrijheid.

Bronnen en methode

Om de bovenstaande vragen te beantwoorden heb ik uitvoerig bronnenonderzoek verricht. Op de website van Digibron, het online kenniscentrum van de Gereformeerde Gezindte, zijn alle uitgaven van *De Wekker*, *Daniël* en *De Saambinder* en *De Wachter Sions* openbaar in te zien. *De Wekker* is een familiemagazine voor jongvolwassenen en volwassenen uit de bevindelijk gereformeerde kring. Het tweewekelijkse magazine werd voor het eerst uitgebracht in 1892. Het tijdschrift wordt tot op heden tweewekelijks uitgegeven onder abonnees uit de bevindelijk gereformeerde gezindte. *De Daniël* is een tweewekelijks blad speciaal gericht aan de reformatorische jeugd. Het blad werd voor het eerst uitgegeven in 1946. Tot op de dag van vandaag wordt het tijdschrift tweewekelijks uitgegeven. *De Saambinder* is het kerkelijk weekblad van de Gereformeerde Gemeente, het grootste kerkverband van de bevindelijk gereformeerden. Het blad is opgericht in 1919 en is net als de *Daniël* nog steeds een tijdschrift die bestaat. *De Wachter Sions* is een tijdschrift van en voor de (Oud) Gereformeerde Gemeente (in Nederland). De doelstellingen van deze tijdschriften zijn de onderlinge band van de bevindelijk gereformeerden te bevorderen, de waarheid te dienen, het publiek te informeren.¹³ Deze bladen zijn middelen om de eigen identiteit te bewaren en te versterken. Het zijn middelen als deze waarin kerken waarschuwen tegen verwereldlijking en leden van jongs af aan normen en waarden betreffende uiterlijk meegeven.¹⁴ Van alle uitgaven zijn zowel het origineel als de uitgetypte versie beschikbaar. Dit vergemakkelijkt het zoeken in dit materiaal enorm.

De tijdschriften bespreken een grote verscheidenheid aan onderwerpen. Lang niet elke uitgave laat zich uit over uiterlijk normen en waarden. Dat de tijdschriften gedigitaliseerd zijn en het mogelijk is om te zoeken met trefwoorden, versnelde het selectieproces. Vanwege de grote hoeveelheid archiefmateriaal heb ik gebruik gemaakt van enkele standaard trefwoorden. Allereerst heb ik gezocht op 'kleding', 'uiterlijk', 'mode'. Deze zoektermen gaven veel resultaten. Wel waren deze artikelen redelijk algemeen en oppervlakkig. Daarom heb twee categorieën gecreëerd waar ik trefwoorden onder heb geschaard. De ene categorie bevat trefwoorden die betrekking hebben op reformatorisch, eerbare en juiste kleding. Voorbeelden van trefwoorden die ik gebruikt heb zijn: 'eerbare kleding', 'haardracht', 'vlechten', 'rok', 'bedekking', 'lange mouwen' en 'lange broek'. De andere categorie bevat trefwoorden die betrekking hebben op de moderne kleding en uiterlijke schoonheidsidealen van de

---

¹³ Anoniem, 'Wie zijn wij?', 1 januari 2020, <https://desaambinder.nl/> (27 januari 2020).

¹⁴ Anoniem, 'Over De Wekker', 1 januari 2020, <https://www.dewekker.com/over-de-wekker/> (27 januari 2020).

jaren 1960. De trefwoorden die ik zoal gebruikt heb zijn: 'lang haar', 'kort haar', 'minirok', 'korte rok', 'tatoeages', 'oorbellen', 'oorversierselen', 'piercings' en 'make-up'.

Maatschappelijke relevantie

De bevindelijk gereformeerden zijn een kleine minderheidsgroep. In de jaren 1960 was deze groep eveneens klein. Exacte cijfers zijn niet bekend, de schatting is dat in de jaren 1960 tussen de 230.000 en 400.000 bevindelijk gereformeerden in Nederland waren.¹⁵ De omvang van deze groep gecombineerd met het terughoudende karakter van hen, zorgt ervoor dat er relatief weinig bekend is over bevindelijk gereformeerden, zowel niet in de samenleving als in de academische wereld. Er is in het verleden door het rijksmuseum Catharijneconvent gepoogd de groepering in het licht te stellen. In 1984 opende ze een tentoonstelling genaamd 'Anderhalve Eeuw Gereformeerden 1834-1984'.¹⁶ Deze tentoonstelling ging over de gereformeerde gezindte in brede zin. De nadruk lag op haar geschiedenis en godsdienstovertuigingen. De tweede tentoonstelling, 'Bij ons in de Biblebelt', opende in 2019. Deze tentoonstelling ging wel in het bijzonder over bevindelijk gereformeerden. In deze tentoonstelling lag de nadruk op hun cultuur, belevingen, ideeën en het dagelijks leven.¹⁷ Volgens de makers van de tentoonstellingen werden ze bemoeilijkt in hun proces door het gebrek aan beeldmateriaal. In 1984 werkten ze daarom voornamelijk met brochures, periodieken en enkele foto's.¹⁸ In 2019 probeerde het Catharijneconvent meer beeldmateriaal te tonen. Dit materiaal moesten ze deels zelf maken, door fotoprojecten uit te voeren en interviews te filmen. De tentoonstelling is goed bezocht, er blijkt dus interesse te zijn in de cultuur en leefwereld van de bevindelijken. Daarnaast is de tentoonstelling positief ontvangen door de bevindelijken. Er is vanuit de gezindte meer openheid naar buiten toe. Dit onderzoek hoopt zowel aan de interesse van niet bevindelijken, als aan de wens voor toenemende openheid van de gezindte tegemoet te komen.

Academische relevantie

Volgens historicus Doeko Bosscher zijn de jaren zestig een begrip. Het decennium wordt herinnerd als een periode van afgedwongen verandering.¹⁹ De socioloog Joop Ellemers stelt dat het decennium

---

¹⁵ Janse, *Bewaar het pand*, 134.

¹⁶ Henri Defoer, *Anderhalve eeuw gereformeerden, 1834-1984* (Utrecht 1984), 4.

¹⁷ Anoniem, 'Bij ons in de Biblebelt', <https://www.catharijneconvent.nl/tentoonstellingen/biblebelt/> (24 januari 2020).

¹⁸ Defoer, *Anderhalve eeuw gereformeerden*, 5-6.

¹⁹ Doeko Bosscher, 'Nederland en de jaren zestig: een doolhofachtig cultuurlandschap', *Politiek en Cultuur* 137 (1997) 1, p. 457-472, aldaar 457.

getypeerd is door versnelde verandering.²⁰ Over de jaren 1960 zijn diverse grote werken geschreven. Een van de meest prominente studies naar dit tijdperk is *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*, verricht door de historicus James Kennedy.²¹ Kernontwikkelingen in de jaren zestig waren volgens Kennedy de opkomst van de tegencultuur en de groeiende generatiekloof. Deze twee zaken hadden een diepwerkende invloed op zowel politiek, sociaal en cultureel Nederland: gezagsverhoudingen, gedragsvormen en de moraal veranderden. Een ander vooraanstaand werk is *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict*, uit hand van historicus Hans Righart.²² Centraal in dit boek staat de overgang van een materialistisch naar een postmaterialistisch waardenpatroon in de jaren 1960. In het bijzonder schenkt Righart aandacht aan de opkomst van de protestgeneratie en een hedonistische (jeugd)cultuur. Volgens Righart was er sprake van een culturele revolutie in de jaren zestig. Een recent werk over de jaren zestig is *De jaren zestig: een cultuurgeschiedenis* van letterkundige Geert Buelens.²³ Ook dit werk focust de aandacht op de culturele veranderingen in de jaren zestig. Buelens noemt dat dit decennium bezwangerd was met idealen, waaronder nieuwe schoonheidsidealen als de minirok voor vrouwen en lang haar voor de mannen. In tegenstelling tot de eerder genoemde werken probeert Buelens ook de andere kant van de jaren zestig te belichten. Niet iedereen participeerde in de tegencultuur, oudere idealen bleven in sommige gemeenschappen leidend. De bevindelijk gereformeerde gezindte is zo een groep die moeite had met de nieuwe idealen. Dit scriptie probeert net als Buelens nuance aan te brengen in het idee dat de jaren zestig een volledige metamorfose betekende voor de Nederlandse cultuur.

De bevindelijk gereformeerden hebben in de academische wereld betrekkelijk weinig aandacht gekregen. Er is daarom weinig literatuur om op voort te bouwen. Er zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw enkele religieuze en sociale studies van de gereformeerden en bevindelijk gereformeerden verschenen. In 1968 publiceerde theoloog Anne van der Meiden een sociologische studie naar de bevindelijk gereformeerden genaamd *De zwarte-kousen kerken: portret van een onbekende bevolkingsgroep*.²⁴ In 1985 verscheen er een tweede sociologische studie naar dezelfde minderheidsgroep. Van hand van Chris Janse kwam *Bewaar het Pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*.²⁵ Beide studies zijn sociale overzichtswerken. Ze zetten de ontwikkeling van de gezindte uiteen, en spreken over haar normen en waarden in het algemeen. Aan de uiterlijke cultuur van deze groep wordt nauwelijks aandacht besteed.

---

²⁰ Joop Ellemers, 'Nederland in de jaren zestig en zeventig', *Sociologische Gids* 26 (1979) 6, p. 429-451, aldaar 429.

²¹ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1997).

²² Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).

²³ Geert Buelens, *De jaren zestig: een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2018).

²⁴ Meiden, *De zwarte-kousen kerken*.

²⁵ Janse, *Bewaar het pand*.

Culturele studies naar deze gezindte zijn nog niet gedaan. Een studie naar de bevindelijk gereformeerde opvattingen betreffende het lichaam, uiterlijk en kleding mist dus volledig. Wel heeft Kitty de Leeuw in 1993 een proefschrift gepubliceerd genaamd *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag*.²⁶ Dit proefschrift is een waardevolle socio-culturele analyse van de veranderingen in het kleedgedrag en uiterlijke verzorging van zowel de bovenklasse, middenklasse en onderklasse in de bovengenoemde periode. Ze concludeert dat de rol van kleding door de decennia heen verandert is. Waar het eerst een statussymbool was, werd het later een sekse-symbool en uiteindelijk een manier om identiteit mee uit te drukken. Kleding werd steeds meer een persoonlijke keuze. Haar analyse berust op een grote verscheidenheid aan tijdschriften en advertenties. In dit boek zet De Leeuw haar theorieën uiteen over de relatie tussen kleding en identiteit, gender en seksualiteit. Dit zijn exact de thema's waar ik mijn bronnen op analyseer. Haar inzichten hoop ik te vergelijken met mijn onderzoeksresultaten.

In navolging op *Kleding in Nederland* volgde in 2012 het boek *Alles Flink Dicht: de invloed van religie op kleedgedrag in Tilburg*.²⁷ Dit boek is een casestudy naar het rooms-katholieke Tilburg in de jaren 1914-1960. In dit boek is er grote aandacht voor Bijbelse ideeën rondom uiterlijk. Ze beschrijft de verschillen tussen joods, katholieke en protestantse kledij. De Rooms-Katholieke Kerk begon in de twintigste eeuw een zedelijkheidsoffensief wat duidelijke normen en waarden betreffende het uiterlijk propageerde. De Leeuw analyseerde voor dit boek vele katholieke pamfletten, advertenties, tijdschriften en religieuze documenten. Het boek wijdt een hoofdstuk aan protestantse kledij. Dit hoofdstuk blijft oppervlakkig aangezien in dit ene hoofdstuk een periode van zestig jaar behandeld. Ook maakt ze geen onderscheid maakt tussen de verschillende protestantse stromingen. Zelf zal ik door het analyseren van de drie bevindelijk gereformeerde tijdschriften meer kunnen vertellen over hun specifieke kledingidealen en of er in de gereformeerde gezindte eveneens gesproken kan worden van een zedelijkheidsoffensief.

Buiten Nederland zijn er nog enkele studies verschenen die als inspiratie dienen voor deze scriptie. Zo publiceerde de cultureel antropoloog Eric Silverman in 2013 *A Cultural History of Jewish Dress*.²⁸ In 2014 verscheen uit hand van historica Kristi Upson-Saia *Dressing Judeans and Christians in Antiquity*.²⁹ In 2015 publiceerde de historica Joan Taylor *The Body in Biblical, Christian and Jewish Texts*.³⁰ Deze studies naar de rol van kleding in cultuur, religie en identiteit van minderheden zijn toepasbaar op mijn onderzoek. Deze drie culturele studies dienen als voorbeeld voor mijn onderzoek.

---

²⁶ Kitty de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag* (Hilversum 1993).

²⁷ Kitty de Leeuw, *Alles Flink Dicht. De invloed van religie op kleedgedrag in Tilburg* (Tilburg 2012).

²⁸ Eric Silverman, *A Cultural History of Jewish Dress* (Oxford 2013).

²⁹ Kristi Upson-Saia, *Dressing Judeans and Christians in Antiquity* (Burlington 2014).

³⁰ Joan Taylor, *The Body in Biblical, Christian and Jewish Texts* (Londen 2015).

Deze scriptie is dan ook een culturele studie naar bevindelijk gereformeerde kleding in een periode van grote verandering.

Theoretisch kader

Dit onderzoek berust naast de literatuur betreffende bevindelijk gereformeerden en het digitale archiefmateriaal van de drie gereformeerde tijdschriften voor een groot deel op diverse mode-theorieën. Mode-theorie is een relatief jonge tak in de academische wereld. Sinds de jaren 1980 is er een opkomst te zien van onderzoek naar de rol van het lichaam in verschillende samenlevingen en tijdperken. Deze studies werden vanaf de jaren 1990 aangevuld met onderzoek naar de rol van kleding in cultuur, de betekenis van kleding hoe kleding en uiterlijk geïnterpreteerd, geaccepteerd of juist verworpen worden.³¹ Dit onderzoek maakt voornamelijk gebruik van de mode-theorieën van Mary Douglas, Joanne Entwistle en Elizabeth Wilson.

Elizabeth Wilson heeft in haar boek *Adorned in Dreams. Fashion and Modernity* veel aandacht voor de relatie tussen kleding en seksualiteit in de moderne tijd. Ze stelt dat in alle tijden en culturen kleding geassocieerd wordt met seksualiteit. Elke cultuur of samenleving kent het verschil tussen wat voor hen eerbare of juiste kleding is, en wat niet. Dit geldt zowel voor kleding als voor onderkleding, haardracht en accessoires.³² Daarnaast gaat Wilson in dit boek dieper in op de relatie tussen kleding en gender. Zij stelt dat het onderscheid tussen mannen- en vrouwenkleding al vanaf de geboorte wordt aangeleerd.³³ Ook haalt ze aan dat er voor vrouwen meer regels en verwachtingen zijn op het gebied van het uiterlijk. Ze schrijft ook veel over veranderende mode in de jaren 1960. Haar inzichten zijn waardevol voor het derde hoofdstuk van mijn scriptie.

In *The Fashioned Body*, gepubliceerd in 2000, zet Joanne Entwistle verschillende fashiontheorieën uiteen. Ze zet de ideeën uiteen van Mary Douglas, Erving Goffman, Pierre Bourdieu en Michel Foucault. Kleding is volgens Douglas en Entwistle het gevolg van sociale verwachtingen en situaties. De mens past zich aan en kleedt zich naar de kledingnormen van de situatie. Op deze manier heeft kleding een disciplinerende werking, omdat afwijkend kleedgedrag vaak impliciet of expliciet gestraft wordt. Zo ontstaat een verankering van kledingvoorschriften die vaak ook de genderverschillen benadrukken. De mens bepaalt dus zelf niet zozeer hoe zij zich kleedt, menselijk agentschap moet wijken voor sociale druk.³⁴

Ook Bourdieu wijst op het belang van de sociale omgeving. Centraal in deze sociale omgeving is de habitus. De habitus is de mentale structuur die de mens vanaf zijn geboorte ontwikkelt. Deze

---

³¹ Valerie Steele, 'Letter from the Editor', *Fashion Theory* 1 (1997) 1, p. 1-2, aldaar 1.

³² Elizabeth Wilson, *Adorned in Dreams. Fashion and Modernity* (New York 2013), 84.

³³ Wilson, *Adorned in Dreams*, 101.

³⁴ Entwistle, *The Fashioned Body*, 21,33,54,93.

mentale structuur wordt gevormd door de sociale omgeving, en stuurt het individu in een bepaalde denkrichting. Zo leert het individu de wereld op een bepaalde manier te observeren, ontwikkelt hij gevoel voor smaak en leert hij handelen. Bourdieu stelt dat de habitus doorslaggevend is voor de kledingkeuze van mensen, die gebonden is aan zowel smaak als wereldbeeld. Foucaults idee sluit hierbij aan. Foucault heeft een iets andere kijk op het uiterlijk van de mens. Foucault beweert dat de maatschappelijke standaarden betreffende uiterlijk een disciplinerende macht hebben op een persoons uiterlijk, lichaam, kleding, fitheid en seksualiteit. De maatschappij legt het individu de druk op om aan de maatschappelijke normen te voldoen. Wanneer de mens zich niet houdt aan deze normen, wordt hij gezien als abnormaal. In het geval van de gereformeerde gezindte zou dit betekenen dat zij als groepering in de jaren 1960 niet geraakt werd door deze macht, aangezien ze toen streed tegen de nieuwe kledingnormen. Goffman beweert daarentegen dat de mens bewust zijn lichaam kleedt en versiert. De mens heeft aldus Goffman agentschap over zijn uiterlijk. De sociale omgeving is minder belangrijk dan de overtuigingen van het individu. Volgens Goffman kiest een persoon niet zozeer voor een bepaald uiterlijk om uiting te geven aan de groepsidentiteit, maar aan zijn persoonlijke identiteit.³⁵

Wel zijn de meeste theoretici het erover eens dat kleding geladen is met betekenis. Kleding moet daarom niet los onderzocht worden, de context is zeer belangrijk. In kleding kunnen normen en waarden schuilen. Kleding is geen directe reflectie van de tijd, maar is gebonden aan een cultuur of samenleving. In dit geval is kleding gebonden aan een specifiek orthodoxe religie. In stabiele conservatieve samenlevingen, bijvoorbeeld de bevindelijk gereformeerde gezindte, heersen over het algemeen decenniaoude tradities betreffende kleding en uiterlijk. In samenlevingen waar veel verandering en sociale mobiliteit is, zoals in steden, verandert de visie op het uiterlijk wel vaak.

Wanneer de Entwistle en Wilson uitweiden over kleding in conservatieve, stabiele samenlevingen, refereren ze beiden aan de puriteinen in zeventiende-eeuws Engeland. Recentere voorbeelden van religieuze kledingregels worden niet aangehaald. Dit terwijl tot op de dag van vandaag er vele orthodox gereformeerde groepen bestaan. Niet enkel in Europa, maar wereldwijd. Dit is een gemiste kans van de Entwistle en Wilson, maar het maakt de theorieën niet minder bruikbaar. Door de vele overeenkomsten tussen de puriteinse en het bevindelijk gereformeerde identiteit en ethiek zijn de theorieën goed toe te passen op de jaren 1960.

Schoonheidsidealen zijn nauw gebonden aan de cultuur waarin ze heersen. Trends zitten vol normen en waarden. De culturele omwentelingen in de jaren zestig brachten dus nieuwe schoonheidsidealen met zich mee. Of de bevindelijken meegingen met de mode is dus afhankelijk van de vraag of de gezindte zich kon vinden in de nieuwe (schoonheids)idealen die geworteld lagen in de

---

³⁵ Entwistle, *The Fashioned Body*, 66.

mode. Dit onderzoek is zowel een onderzoek naar de Nederlandse cultuur in de jaren zestig als een onderzoek naar de identiteit van de bevindelijk gereformeerde gezindte. Met dit onderzoek hopen twee doelen behaald te worden. Allereerst hoop dit onderzoek een antwoord te vinden op de hoofdvraag: was er sprake van assimilatie of volharding onder de bevindelijken met betrekking tot de nieuwe schoonheidsidealen? Het antwoord op deze vraag is bepalend voor de beeldvorming van de jaren zestig. Was dit tijdperk een periode van algehele vooruitstrevendheid, zoals academici vooral benadrukken, of zijn er ook conservatieve sporen te vinden? Daarnaast hoopt dit onderzoek, ongeacht of de bevindelijk gereformeerden meedingen of zich verzetten tegen de nieuwe schoonheidsidealen, een waardevolle toevoeging te zijn op de schamele stapel onderzoek naar deze grote minderheid in de Nederlandse samenleving.

2 – Een veranderend Nederland

‘De jaren zestig’ en ‘de culturele revolutie’ zijn begrippen in Nederland. De zestiger jaren worden gezien als het hoogtepunt van modernisering in Nederland. Zowel op economisch, politiek, maatschappelijk als cultureel vlak vonden er grote veranderingen plaats.³⁶ Deze veranderingen hadden een directe impact op het dagelijks leven van veel Nederlanders. Vooral op cultureel gebied vonden er veel alteraties plaats: de levensstijl, moraal en wereldbeschouwing van veel Nederlanders veranderden.³⁷ Om deze ommezwaaien te duiden zal in dit hoofdstuk stilgestaan worden bij de naoorlogse situatie en nieuwe ontwikkelingen die bijdroegen aan de vooral culturele wendingen. Daarvoor is er aandacht voor het debat omtrent de periodisering van ‘de jaren zestig’. Historici hebben uiteenlopende gedachten over het begin en het einde van dit tijdperk. Ook heersen er verschillende ideeën over het hoogtij van deze periode. Vervolgens zal stilgestaan worden bij de modernisering van Nederland, in het bijzonder voor kerkverlating. Maar was er enkel sprake van kerkverlating, of was er sprake van een verlies van het persoonlijk belang van religie, of sterker nog, was er sprake van een verzet tegen religie in de samenleving? Tot slot behandelt dit hoofdstuk de reactie van de bevindelijk gereformeerde gezindte op de culturele veranderingen gedurende de turbulente jaren zestig. Hield de gezindte veerkrachtig vast aan haar conservatieve idealen of voeren ze mee met de moderne wind die door Nederland waaide?

De periodisering van modernisering

De jaren zestig staan bekend als de periode waarin Nederland een metamorfose onderging. Nederland moderniseerde.³⁸ Echter, historici, sociologen en politicologen zijn het niet eens over hoe en wanneer deze modernisering plaatsvond. Hoewel velen de noemer ‘de jaren zestig’ gebruiken, vullen ze dit begrip anders in. Ook doen er verschillende moderniseringstheorieën de ronde in het academische debat.

In het moderniseringsdebat heersen er twee overtuigingen: de technocratische en de logocratische. Technocraten menen dat modernisering het gevolg is van nieuwe technische, economische en sociale ontwikkelingen. Nieuwe spullen, kennis en vaardigheden leidden tot een hervorming van politieke, maatschappelijke, economische en culturele structuren.³⁹ Zo zou de auto leiden tot mobiliteit, de televisie bevorderde de homogenisering van cultuur en nieuwe wetenschappelijke kennis had een toenemende ontzuiling en ontkerkelijking tot gevolg. Al deze

---

³⁶ James Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2017), 339.

³⁷ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995), 46.

³⁸ Joop Ellemers, ‘De jaren zestig in Nederland: een geval van verlate modernisering?’, *Sociologische Gids* 44 (1997) 5-6, p. 409-420, aldaar 410.

³⁹ Paul Lucardie, ‘Een luchtkasteel voor logocraten: Nieuw Babylon en de jaren zestig in Nederland’, *Sociologische Gids* 44 (1997) 5-6, p. 440-452, aldaar 440.

resultaten zijn volgens academici typische elementen van modernisering. Het gaat bij modernisering om het verhogen van de levensstandaard onder de bevolking. De burgers omarmen de nieuwe ontwikkelingen en producten, aangezien dit de welvaart aanzienlijk verhoogt.⁴⁰

Volgens de logocraten volgen moderne zaken als mobiliteit, democratisering en secularisatie niet uit technische of economische ontwikkelingen, maar uit de emancipatie van de menselijke rede. Modernisering vindt plaats wanneer een culturele elite zich inzet om de bevolking te wijzen op hun eigen vermogens en wensen. Wanneer mensen afgaan op hun eigen rede, kritiek en communicatiemogelijkheden volgen er vele hervormingen.⁴¹ In de jaren zestig waren het vooral de hoogopgeleide jongeren die ontvankelijk waren voor de ideeën van de logocraten. De logocraten stonden voor emancipatie, democratisering en secularisme. Secularisme is iets anders dan seculariteit. Waar seculariteit het minder belangrijk worden van religie in een samenleving is, is secularisme een doelmatig streven naar het bannen van religie uit een maatschappij.⁴² De Provo's en linkse politieke partijen wilden door het nastreven van emancipatie, democratisering en secularisme Nederland moderniseren.

De historicus Hans Righart pleit ervoor om 'de jaren zestig' als een kwalitatief begrip te zien en niet als een getalsmatige tijdsaanduiding.⁴³ Vele zaken die wij de jaren zestig toeschrijven kenden hun oorsprong in het decennium daarvoor, of hadden pas effect na 1969. Zo zijn er meer academici die onder 'de jaren zestig' meer verstaan dan de periode 1960-1969. Politicoloog A.P.M. Lucardie en historicus E.H. Kossmann zien 1958 als het startpunt van een nieuwe periode: de lange jaren zestig. De val van het vierde kabinet-Drees betekende het einde van confessionele politiekvoering en het begin van een meer liberale houding.⁴⁴ Een periode vol experimenten en doorbraken op allerlei terreinen zou volgen. Het einde van de periode wordt getekend door de oliecrisis van 1973.⁴⁵ Hiermee kwam een einde aan de economische groei en moderniseringsoptimisme. Ook de historicus J.J. Woltjers stelt dat de oliecrisis van 1973 het einde betekende van 'de roerige jaren zestig'. Woltjer neemt echter als begin van deze periode het jaar 1963: het jaar van explosieve loonsverhoging. Dit zou het begin zijn van sterk toenemende welvaart, die op haar beurt vernieuwingen in maatschappij en cultuur stimuleerde.⁴⁶ J.E. Ellemers, eveneens een historicus, hanteert de periode 1964-1973. Hoewel modernisering volgens Ellemers al voor de Tweede Wereldoorlog begon, waren de grote

---

⁴⁰ Lucardie, 'Een luchtkasteel voor logocraten', 440.

⁴¹ Idem, 441.

⁴² Hans Righart, 'Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig: vragen bij een decennium', *Amsterdams Sociologische Tijdschrift* 20 (1994) 4, p. 3-22, aldaar 19.

⁴³ Righart, 'Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig', 6.

⁴⁴ Lucardie, 'Een luchtkasteel voor logocraten', 441; Righart, 'Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig', 7.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Jan Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992), 315.

vernieuwingen pas merkbaar vanaf het jaar 1964. Volgens Ellemers begon dit tijdperk bij het optreden van Provo en de ophef rondom de verloving en het huwelijk van prinses Beatrix en Claus.⁴⁷ Ook Ellemers ziet de oliecrisis als einde van een tijdperk. De meeste academici zijn het dus eens dat 1973 een breuklijn is. De historicus J.C. Kennedy zoekt het begin van 'de jaren zestig' in 1966. Kennedy signaleert hier pas actief verzet tegen gezag en traditie en pas vanaf dit jaar zouden veranderingen doorgevoerd en omarmd worden.⁴⁸ Righart en Kennedy hechten veel belang aan de jaren vijftig als voorgeschiedenis op de jaren zestig. In de jaren vijftig zou een stille revolutie evolueren tot een actieve revolutie in de jaren zestig.

Waar andere historici spreken over 'de lange jaren zestig', spreekt Righart over 'de eindeloze jaren zestig': het begin en einde zijn niet vast te stellen. Righart stelt dat per terrein dat je bestudeert op een andere periodisering uitkomt.⁴⁹ Zo begonnen de veranderingen van de jaren zestig in de economische sfeer, maar gingen deze langer door in de culturele en politieke sfeer. De economische voorspoed eindigde in 1973, terwijl de linkse PvdA nog tot 1977 regeerde. Righart benadrukt daarom dat academici moeten stoppen met het denken in decennia, omdat dat wat wij toeschrijven aan 'de jaren zestig' zich ook buiten dit decennium afspeelde.⁵⁰ Grote vernieuwingen als economische groei, toenemende welvaart, uitbreiding van onderwijs, spanningen tussen voor- en naoorlogse generaties, veranderingen in vrijetijdsbesteding, nieuwe media, nieuwe mode, toenemende mobiliteit en de vrijere seksuele moraal met de bijhorende ontwikkeling van de anticonceptiepil zijn allemaal ontwikkelingen en verschijnselen die we moeten toeschrijven aan het kwalitatieve begrip 'de jaren zestig'.

In dit scriptie wordt modernisering in de jaren zestig opgevat als een piek in een langduriger moderniseringsproces. Nederland moderniseerde door economische voorspoed en technische en wetenschappelijk successen. Net als Ellemers stelt deze scriptie dat het overgrote deel van de samenleving in doen en denken moderniseerde doordat ze door geld en goederen een nieuwe levensstandaard en wereldbeeld ontwikkelde. De 'jaren zestig' moeten gelezen worden als een kwalitatief begrip, en niet zozeer als letterlijk tijdsaanduiding. Ik hanteer daarom de periodisering van E.H. Kossmann die loopt van 1958 tot 1973. Hoewel de grootste culturele veranderingen plaatsvonden na 1965 lijkt het me belangrijk de periode hiervoor niet te vergeten. Ook in de die periode waren veranderingen of geruchten van veranderingen merkbaar.

---

⁴⁷ Ellemers, 'De jaren zestig in Nederland: een geval van verlate modernisering?', 415.

⁴⁸ James Kennedy, 'New Babylon and the politics of modernity', *Sociologische Gids* 44 (1997) 5-6, p. 361-374, aldaar 367.

⁴⁹ Righart, 'Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig', 6.

⁵⁰ Idem, 8.

1950-1965: Wederopbouw en ontzuiling

De jaren vijftig en vroege jaren zestig stonden in het teken van wederopbouw. De Tweede Wereldoorlog had Nederland letterlijk en figuurlijk in puin achtergelaten. Het land en de economie moesten herrijzen. Deze wederopbouw werd geleid door de vooroorlogse generatie. Deze generatie hield de decennialange verzuiling na de oorlog in stand. Nederland kende vier grote zuilen: de katholieke, protestantse, liberale en sociaaldemocratische zuil. De verzuiling werd in stand gehouden doordat de zuilen grotendeels zelfvoorzienend waren. Elke zuil had zijn eigen kerk, school, verenigingsleven, kranten en politieke partij.⁵¹ Zelfs het huwelijk was bedoeld voor twee personen uit hetzelfde politieke of kerkelijke blok. Hierdoor was de sociale en geografische mobiliteit laag. Daarnaast hield de vooroorlogse generatie als gevolg van economische ontbering en oorlog een sobere levenswijze in stand. Er heerste een strenge seksuele moraal en een stevige arbeidsethiek.⁵² Zes dagen werken was de norm, net als trouwen en kinderen krijgen binnen het huwelijk. Er was sprake van een onbetwiste patriarchale samenleving. Mannen en vrouwen hadden duidelijk andere taken in het leven. Zo wijst een enquête uit 1960 uit dat acht op de tien vrouwen het onacceptabel achtten wanneer een vrouw buiten de deur werkt.⁵³

De verzuiling begon echter af te nemen in de jaren 1960. Dit kwam in de eerste plaats door de harde economische groei. De overheid hanteerde in de naoorlogse periode een economische aanpak van actieve export, het uitbetalen van lage lonen en de exploitatie van gasvelden in Groningen.⁵⁴ De overheid werd rijker en ontpopte zich tot een verzorgingsstaat. Er was voldoende geld om de Nederlandse burgers sociale zekerheid te garanderen. De werkweek werd daarom in 1960 ingekort van 48 naar 40 uur. De zaterdag was niet langer een verplichte werkdag meer.⁵⁵ Daarbij ging in 1963 de Algemene Bijstandswet van kracht die elke burger een minimuminkomen garandeerde. Ook stegen de lonen tussen 1959 en 1962 met zo een 7% per jaar.⁵⁶ In de daaropvolgende jaren verdubbelde dit percentage zelfs. Burgers waren hierdoor minder afhankelijk van de liefdadigheid van kerken of zuilgebonden liefdadigheidsinstellingen.

1965-1973: welvaart, secularisering en nieuwe idealen

De vrije zaterdag en loonsverhogingen zorgden ervoor dat burgers voor het eerst sinds decennia geld en tijd over hadden. Jongeren staken hun zakgeld en loon in jeugdcultuur gebonden muziek en kleding. Tevens tonen cijfers grote toenames van cannabisgebruik en alcoholconsumptie. De

---

⁵¹ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 331.

⁵² Friso Wielenga, *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012), 421.

⁵³ Bart Kin, *1960-1969* (Rotterdam 2010), 62.

⁵⁴ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 342.

⁵⁵ Jeanette Peters, *Hoe wij modern werden: jaren 50, 60 en 70* (Soesterberg 2015), 67.

⁵⁶ Peters, *Hoe wij modern werden*, 67.

alcoholconsumptie steeg van 2,6 pure liter alcohol per jaar in 1960 naar 8,9 liter in 1975.⁵⁷ De oudere generaties staken hun geld in het consumeren van luxegoederen. Ruim de helft van de bevolking kwam gedurende de jaren 1960 in het bezit van een koelkast, wasmachine, televisie en auto.⁵⁸ Zowel het mobiele bereik als de kennis over de wereld werden groter. De historicus James Kennedy stelt dat niet alleen de vrijheid toenam, maar dat normen en waarden ook veranderen. Soberheid en zelfbeheersing werden vervangen door luxueus comfort en exploratie.

Ook het gemiddelde opleidingsniveau steeg in de jaren 1960. Waar de vooroorlogse generatie school vroeg verliet om te gaan werken, leerden steeds meer jongeren door. De wetenschappelijke kennis en nieuwe technologie waarmee deze generatie op school in aanraking kwam, leidden tot een toenemend vertrouwen in de mens. Hoogopgeleiden lieten zich niet langer beïnvloeden door traditionele religieuze of ideologische waarden, ze verkozen wetenschappelijke en professionele overtuigingen.⁵⁹ Studeren betekende eveneens dat steeds meer jongeren vroeger het huis verlieten. In de steden kwam de jeugd in aanraking met nieuwe jongerenculturen. Deze culturen promootten waarden als medezeggenschap, zelfbeschikking en discussie.⁶⁰ De jonge generatie stond open voor afwijkende standpunten en denkbeelden. Er kwam een streven naar het bereiken van een permissieve maatschappij: een samenleving waarin vrijheid en tolerantie centraal staan. Amsterdam was bij uitstek de stad waar de propaganda voor permissiviteit slaagde. De hoofdstad werd het centrum voor tegen-culturele jeugdbewegingen, studenten en kunstenaars. Amsterdam trok toeristen door een vrij beleid ten opzichte van softdrugs en seks.⁶¹ Overigens was in het hele land een veranderende trend waar te nemen. De taboes op echtscheiding, bewuste kinderloosheid, seksualiteit en homoseksualiteit namen sterk af. Waar voorheen grote gezinnen de norm waren, bestond voortaan het modelgezin uit ouders en twee kinderen.⁶² Er ontstond een streven naar inclusiviteit en samenwerken. Zo deden veel kranten afstand van hun ideologische of religieuze karakter en stelden scholen zich openbaar op. Ook de voorheen verzuilde politieke partijen zochten toenadering, samenwerking of fusering met andere partijen.⁶³

De jonge generatie ging letterlijk tekeer tegen traditionele vormen van gezag. Stakingen, bezettingen en relletjes gingen deel uit maken van het straatbeeld.⁶⁴ Het gezag van ouders, kerk en overheid ging men als vervelend en belemmerend beschouwen. Vooral de kerk leed ernstige verliezen gedurende de jaren 1960. De welvaart en sociale zekerheid verminderde de behoefte aan religieuze

---

⁵⁷ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 352.

⁵⁸ Idem, 348.

⁵⁹ Idem, 356.

⁶⁰ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot het heden*, 433.

⁶¹ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 352.

⁶² Wielenga, *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot het heden*, 441.

⁶³ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 49-50.

⁶⁴ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 434.

troost of afhankelijkheid van diaconale hulp. De kerkgang halveerde tussen 1965 en 1975. Dit had een drietal oorzaken. Ten eerste waren er velen die het geloof vaarwel zeiden. Ten tweede groeide de overtuiging dat men ook gelovig kon zijn zonder (regelmatig) een kerk te bezoeken. Ten derde waren er mensen die zich vervreemd voelden van de kerk, omdat ook kerken meededen aan modernisering.⁶⁵ Een enquête uit 1963 wijst uit dat 89% geloofde gelovig te kunnen zijn zonder de kerk te bezoeken. Van alle Nederlanders bezocht 52% de kerk regelmatig. Onder de katholieken was dit 87%, onder de protestanten 49%, en onder de gereformeerden 95%.⁶⁶ In de jaren die volgen verloor vooral de Rooms-Katholieke Kerk veel volgers. Enkel in de bevindelijk gereformeerde kerken bleef de opkomst hoog.

De secularisering in de jaren zestig is ook waarneembaar in het stemgedrag van Nederlanders. Waar voorheen het stemgedrag stabiel was, kwam een grote stemwisselvalligheid in de plaats. Loyaliteit aan de verzuilde partijen verdween. Zo leden de confessionele en sociaaldemocratische partijen met de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 grote verliezen.⁶⁷ De Katholieke Volkspartij (KVP), Christelijk-Historische Unie (CHU), Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Partij van de Arbeid (PvdA) verloren allemaal een groot aandeel van hun voorheen loyale achterban. De neutralere en nieuwe partijen als de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en Democraten 66 (D66) groeiden daarentegen. Tot 1977 zouden linkse, progressievere partijen aan de macht blijven.

Nederland onderging in de jaren zestig een metamorfose van een in puin gelegen verzuild land naar een moderne welvaartsstaat. De economie vierde hoogtij en de politiek werd progressiever. De culturele veranderingen werden vooral gedreven door de jeugd, de naoorlogse generatie. Deze generatie propageerde nieuwe idealen als seksuele vrijheid en medezeggenschap. Traditionele en religieuze waardepatronen werden niet langer blindelings overgenomen. In het volgende gedeelte zal specifiek stilgestaan worden bij de gevolgen van de revolutionaire ontwikkelingen op het gebied van religie, in bijzonder op het christendom.

Ontkerkelijking en secularisering in de lange jaren zestig

Nederland is vanaf de jaren zestig 'plotseling en vrijwel volledig ontkerkend', aldus maatschappij- en gedragswetenschapper Peter van Rooden.⁶⁸ Vooraf aan de jaren zestig was Nederland een van de meest christelijke landen van het Westen. Zo was de samenleving in de jaren vijftig nog onderverdeeld in sterk uiteenlopende en gesloten groeperingen. Hun zuil-gebonden organisaties, sterk getekend door religie of idealen, hadden invloed op elk aspect van het dagelijks leven van de aanhangers. Meer dan

---

⁶⁵ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 335.

⁶⁶ Albert Felling, *Dutch Religion: the religious consciousness of the Netherlands after the cultural revolution* (Nijmegen 1991), 73.

⁶⁷ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 42.

⁶⁸ Peter van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 119 (2004) 4, p. 524-551, aldaar 524.

de helft van de bevolking leefde in een religieuze zuil. Zowel katholieken en protestanten hadden een energiek verenigingsleven, met de kerk en de christelijke scholen als het hart van de zuil. Van de Nederlandse bevolking leefde 40% binnen de katholieke zuil en 20% binnen de protestantse zuil.⁶⁹ Een begrip als 'de protestantse zuil' doet lijken alsof deze groep eenvormig was. Minder is waar, er waren grote verschillen in dogmatiek, ethiek en het dagelijks leven tussen de vele protestantse kerkgenootschappen. Hoewel Nederland in de jaren vijftig nog sterk verzuild was, ontzuilde de samenleving in de jaren zestig snel.

De ontkerkelijking en verdere secularisatie worden door diverse academici verklaard door de toenemende modernisering in de jaren zestig. Deze secularisatietheorie beweert dat een toename van moderne waarden in een afname van traditionele waarden resulteert. In een rationele samenleving zou buitenom de privésfeer geen plaats meer zijn voor religie, gezien religieuze geloofsveronderstellingen door de wetenschap onaannemelijk waren gemaakt.⁷⁰ De Tweede Wereldoorlog zou waarden als vrijheid en gelijkheid ingeburgerd hebben. De komst van de televisie bracht burgers in aanraking met culturen en wereldbeelden van buiten hun eigenlijke zuil. Jongeren studeerden langer door en werden overtuigd van het primaat van wetenschap boven religie. Vrouwen eisten een nieuwe positie in de samenleving.

Al deze moderne ontwikkelingen deden religie de das om. Er waren alternatieve mogelijkheden voor zelfbegrip, zelfexpressie en wereldbeschouwing. Vertrouwen in de mens en wetenschap namen de functies van religie als verklaarder, gids en vertrooster over. In 1951 lag de onkerkelijkheid in Nederland nog onder de 20%. Zelfs in 1960 woonde 80% van de katholieken wekelijks de mis bij, in 1975 was dit nog maar 35%. Ook in protestantse kerken liepen de ledenaantallen hard terug. Waar in 1966 nog 52% van de protestanten regelmatig een kerkdienst bezocht, bezocht in 1979 71% van de protestanten zelden tot nooit een kerkdienst.⁷¹ Een onderzoek naar buitenkerkelijkheid tussen 1958 en 2004 laat zien dat Nederland vanaf halverwege de jaren zestig sterk veranderde. De buitenkerkelijkheid steeg van 24% tot 64%, met als relatieve piek in de ontkerkelijking de periode 1966-1975.⁷² De secularisatie was ook terug te zien in het stemgedrag. Zo verloor de Katholieke Volkspartij tussen 1967 en 1972 de helft van haar stemmen. De fusie van drie christelijke partijen (Katholieke Volkspartij, Anti-Revolutionaire Partij en Christelijk-Historische Unie) tot het Christen Democratisch Appèl was wel vruchtbaar. Maar deze partij propageerde niet langer zo stevig met religieuze standpunten, maar met gemiddelde standpunten.⁷³

---

⁶⁹ James Kennedy, *Geloof in Nederland: gelovige Nederlanders vanaf de jaren zestig* (Zwolle 2008), 12-13.

⁷⁰ Van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', 525.

⁷¹ Felling, *Dutch Religion: the religious consciousness of the Netherlands after the cultural revolution*, 73.

⁷² M. Buwalda, 'De terugkeer van religie in het publieke domein', *Religie en Grondrechten* 33 (2007) 1, p. 9-19, aldaar 10-11.

⁷³ Kennedy, *Geloof in Nederland: Gelovige Nederlanders vanaf de jaren zestig*, 24.

De snelle ontkerkelijking stond echter niet gelijk aan het minder religieus worden van Nederlanders. Het idee groeide dat je religieus kon zijn buitenom lid te zijn van religieuze organisaties. Deze bevinding komt overeen met stelling van historicus James Kennedy. Kennedy beweert dat Nederland minder kerkelijk is geworden, maar niet per definitie minder religieus, het was vooral de geloofsbeleving die veranderde gedurende de jaren zestig.⁷⁴ Door het aannemen van de nieuwe seculiere cultuur pasten de meeste christenen hun geloofsovertuigingen en moraal aan. Religie werd persoonlijker, minder formeel en minder vastomlijnd.⁷⁵ Religie kreeg een andere plaats: de binnenkamer in plaats van de kerk. Op deze manier verloor religie haar maatschappelijke rol, en ging voor een groot deel haar invloed op de ethiek en het dagelijks leven van gelovigen verloren. Er waren echter uitzonderingen. De bevindelijk gereformeerden bleven, in tegenstelling tot gereformeerde en hervormde kerkgangers, trouw aan hun kerken, verzulde organisaties en conservatieve moraal.⁷⁶

Bevindelijk gereformeerden in de jaren 1960

Niet alle confessionele partijen verloren hun achterban. De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) behield in deze turbulente jaren een stabiel stemaantal.⁷⁷ De bevindelijk gereformeerden probeerden namelijk niet mee te gaan in de veranderingen van de jaren 1960. De normen en waarden van de gereformeerde gezindte, die in de jaren 1950 nog door een aanzienlijk deel van de Nederlandse samenleving werden gedeeld, waren voortaan achterhaald en beperkend. Gedurende de jaren 1960 ontwikkelde de gereformeerde gezindte zich tot een sterkere eenheid om stand te kunnen houden in een vernieuwd Nederland.

Bevindelijk gereformeerde kerken wezen pogingen tot kerkvereniging af. Dit zou ten koste gaan van de gereformeerde dogmatiek en ethiek. Deze kerken vonden bijvoorbeeld vrouwen in het domineesambt onverenigbaar met de leer. De vrouw moest zich in uiterlijk en werkzaamheden onderscheiden van de man. Vrouwen in mannenkleding of mannenberoepen was in strijd met de gereformeerde dogmatiek en ethiek. De gezindte voelde zich steeds minder thuis in de bestaande protestants-christelijke organisaties.⁷⁸ Deze verloren door modernisering veel van hun oorspronkelijke identiteit.

De hang naar een eigen identiteit werd sterker. De gezindte had het gevoel niet meer thuis te horen in de Nederlandse maatschappij. De overtuiging rees dat welvaart de burger had hardgemaakt voor God en gebod. Zo zou de televisie het gezinsleven ontwrichten. Ook zou de televisie verkeerd

---

⁷⁴ Jacques Thomassen, 'Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse', *Journal of Democracy* (2000) 1, p. 121-138, aldaar 127.

⁷⁵ Kennedy, *Geloof in Nederland: Gelovige Nederlanders vanaf de jaren zestig*, 33.

⁷⁶ Thomassen, 'Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse', 131.

⁷⁷ Janse, *Bewaar het pand*, 68-69.

⁷⁸ Idem, 161.

vermaak zijn, het zou de kostbare tijd die de mens ook aan God kon besteden, verspillen. De gezindte stoorde zich eveneens aan de veranderde invulling van de zondag. Steeds minder mensen bezochten de kerk, winkels openden hun deuren en gezinnen maakte uitjes op de zondag.⁷⁹ Dit strookte niet met de gereformeerde overtuiging van totale zondagsrust. Waaraan de bevindelijken zich het meeste stootten was de nieuwe seksuele moraal. Zaken als vrije seks, seks voor het huwelijk, homoseksualiteit, abortus, gezinsplanning, echtscheiding en blotere kleding gingen volledig in tegen de gereformeerde overtuigen van het door God bedoelde patriarchaat.⁸⁰

Dit had tot gevolg dat de gezindte bewust in isolement ging. In tijden van massale ontzuiling koos de gereformeerde gezindte voor verzuiling. Men vond het nodig de jongeren te beschermen tegen wereldse invloeden. Geheel tegen de tendens in richtten de bevindelijk gereformeerden hun eigen organisaties op.⁸¹ Dit werd mede mogelijk gemaakt door de sterk toegenomen welvaart. Ook de bevindelijk gereformeerden hadden geld over. Dit geld staken ze allereerst in de oprichting van scholen, kerken en verenigingen. Er was vooral veel oog voor de jeugd. Zij moesten een beschermde opvoeding krijgen en geworteld worden in de gereformeerde identiteit. De groei van reformatorische scholen was aanzienlijk. Tussen 1960 en 1972 vervierdubbelde het aantal leerlingen aan reformatorische onderwijsinstellingen.⁸² Tevens werden er eigen vakantieparken, reisorganisaties, koren, verzekeringen, kranten, tijdschriften en zendingsorganisaties opgericht. Verpleegkundigen en artsen verenigden zich in hun strijd tegen abortus en euthanasie. Daarnaast werd er een vereniging voor ondernemers opgericht, om zo samen een reformatorisch getuigenis te geven in de commerciële wereld.

De gezindte werd vanaf de preekstoel overtuigd dat haar kracht in het isolement lag.⁸³ Predikanten benadrukten de noodzaak om jongeren te beschermen tegen de onchristelijke invloeden van buiten. Een bekende uitspraak was 'je bent wel op de wereld, maar niet van de wereld'.⁸⁴ Dit hield in dat ware christenen zich in doen en laten moesten onderscheiden van de rest. De reformatorische identiteit was voor een groot deel uiterlijk. Via de preken en artikelen in *De Wekker*, *Daniël* en *de Saambinder* en *De Wachter Sions* werden jongeren en ouderen meegegeven wat een betamelijk gereformeerd uiterlijk inhield.

---

⁷⁹ Idem, 260.

⁸⁰ Janse, *Bewaar het pand*, 159-160.

⁸¹ Idem, 162.

⁸² Idem, 162.

⁸³ Fokko Witteveen, 'Biblebelt', *Jeugd en Co* 8 (2014) 4, p. 19, aldaar 19.

⁸⁴ Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden*, 240.

Conclusie

Gedurende de periode 1958-1973, ook wel bekend als de lange jaren zestig, transformeerde Nederland. De economie maakte een groeispurt, politieke partijen matigden hun standpunten, sociale zekerheden groeiden, welvaart nam toe en het normenstelsel veranderde. De modernisering had ontkerkelijking en ontzuiling tot gevolg. In de seculiere samenleving stonden begrippen als vrijheid, tolerantie, emancipatie, medezeggenschap, seksuele vrijheid en zelfontplooiing centraal. Niet iedereen in Nederland kon zich vinden in deze nieuwe moraal. De bevindelijk gereformeerden streefden naar het behoud van hun conservatieve en confessionele principes. Om hun leer en levenswandel te beschermen tegen de progressieve idealen uit de Nederlandse samenleving trok de gezindte zich terug. In de nieuwe reformatorische zuil werden bevindelijke doopleden via artikelen gewaarschuwd voor de wereldse invloeden. Ook voor kleding en uiterlijk was veel aandacht. Daarom staat in het volgende hoofdstuk de relatie tussen de bevindelijk gereformeerde identiteit en het bijpassende uiterlijk centraal.

3 – Uiterlijk en identiteit

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de bevindelijk gereformeerde gezindte moeite had met de culturele vernieuwingen gedurende de jaren zestig. Met de komst van de consumptiemaatschappij veranderde het schoonheidsideaal. De schoonheidsidealen uit Hollywood en de popculturen kregen voet aan de grond in Nederland. Niet langer was kleding om het lichaam te beschermen, bedekken en verwarmen. Een groeiende belangstelling voor het naakte lichaam in de jaren zestig zorgde ervoor dat het lichaam openlijk gewaardeerd en gepresenteerd werd als het aantrekkelijk, slank en sexy was.⁸⁵ De dieetcultuur leefde op en de cosmeticaverkoop steeg snel. Bij vrouwen werden de rokken korter, of werden verruild voor broeken. Om zich te weren tegen de invloeden van de zogenaamde culturele revolutie, verzuilden de bevindelijk gereformeerden. Door de hoge mate van interne integratie en de lage mate van externe integratie slaagde deze subcultuur vasthoudend te blijven aan traditionele opvattingen omtrent kleding en uiterlijkheden. De eigenlijk identiteit van de bevindelijk gereformeerden beletten hen mee te gaan in de nieuwe modes en schoonheidsidealen, die het gevolg waren van de nieuwe vrije (seksuele) moraal in Nederland vanaf de jaren zestig.

Dit hoofdstuk gaat dieper in op de relatie tussen uiterlijk en identiteit. Om meer inzicht te krijgen in het belang van uiterlijk voor de bevindelijk gereformeerde identiteit zal allereerst stilgestaan worden bij de invloed van cultuur op identiteitsvorming. Vervolgens zal uiteengezet worden wat verschillende academici geschreven hebben over het belang van uiterlijk in het uitdragen van (groeps)identiteit. Ten derde zal gekeken worden naar de eigen identiteit van de bevindelijk gereformeerden in de jaren zestig en hoe ze hun identiteit via het uiterlijk vertoonden. Hiervoor zijn artikelen uit de verzuilde tijdschriften *De Wekker*, *Daniël*, *De Saambinder* en *De Wachter Sions* geselecteerd en geanalyseerd op inhoud. In het bijzonder is gekeken naar wat deze artikelen verkondigen over de functie van kleding, het juiste uiterlijk, welke uiterlijkheden niet stroken met de bevindelijk gereformeerde identiteit en wat de gezindte wil uitdragen met hun uiterlijk.

Ongelijksoortige leefpatronen

De ontzuiling, secularisering, democratisering en individualisering veranderde de Nederlandse cultuur. De samenleving had haar calvinistische fundament losgelaten. Voor traditionele en christelijke waarden als gehoorzaamheid, ingetogenheid en zedigheid kwamen waarden als medezeggenschap, exploratie en (seksuele) vrijheid in de plaats. Dit leverde miscommunicatie en onbegrip op tussen de seculiere Nederlandse cultuur en de orthodoxe bevindelijk gereformeerde cultuur.⁸⁶ Hoogleraar

---

⁸⁵ Entwistle, *The Fashioned Body*, 186.

⁸⁶ Pieternel Bremmer, 'Schijnend licht of duistere plaats: Een onderzoek naar de inhoud en betekenis van reformatorische zorgverlening', dissertatie 2009, 25.

intercultureel gedrag David Pinto beweert dat deze misverstanden in de jaren zestig te verklaren zijn vanuit de verschillende onderliggende structuren van de twee samenlevingen. Pinto onderscheidt fijnmazige van grofmazige culturen. In een fijnmazige cultuur staat het collectief centraal. In deze culturen zijn veel vaststaande regels, waardoor een individu weinig persoonlijke afwegingen hoeft te maken. Vanwege de grote sociale controle handelt het individu in de lijn van verwachting.⁸⁷ Een belangrijk element van een fijnmazige cultuur is dat het individu conflicten vermijdt: de duidelijke regels, hiërarchieën en rolverdelingen remmen het individu te protesteren. Veel fijnmazige culturen zijn religieuze culturen waarin de regels dienen als bindmiddel voor het collectief.⁸⁸

In een grofmazige cultuur staat het individu centraal. De nadruk in deze cultuur ligt op zelfontwikkeling.⁸⁹ In deze culturen worden individuen gestimuleerd zelf een mening te vormen. Daarnaast verwachten ze van hun naaste dat deze ook een eigen mening klaar heeft. Goed en fout worden niet door regels, ideologie of religie bepaald, maar door het individu zelf. Waar discussie en afwijking in een fijnmazige cultuur niet gewaardeerd wordt, wordt dit in een grofmazige cultuur wel gewaardeerd.

Dezelfde verschillen die Pinto signaleert, ziet ook maatschappijhistorica en cultuurwetenschapper Kitty de Leeuw. De Leeuw maakt onderscheid tussen een traditioneel leefpatroon en een modern leefpatroon. In een traditioneel leefpatroon bepaalt religie het normenstelsel en oefent het collectief sterke sociale controle uit op individuen. In een modern leefpatroon is niet religie maar wetenschap leidend. Door secularisering en rationalisering worden normen en waarden vervangbaar wanneer mens of wetenschap hier aanleiding voor geeft.⁹⁰

Het uiterlijk als identiteitsdrager

Geen enkele cultuur neemt genoeg met het natuurlijke lichaam. Iedere cultuur heeft eigen codes waar het uiterlijk aan moet voldoen, wil het aanspraak maken op het label 'goed' of 'mooi'. Iedere cultuur ontwikkelt een schoonheidsideaal: een esthetische normering die invloed heeft op elk individueel lichaam in de samenleving.⁹¹ Het is dus de cultuur die op individuen sociale druk uitoefent wat betreft het kleden, opmaken en aanpassen van het lichaam zodat de culturele identiteit gepresenteerd wordt.

---

⁸⁷ Bremmer, 'Schijnend licht of duistere plaats', 25.

⁸⁸ Ans Stalenhoef, 'Op weg naar wederzijds begrip: Communicatie over de grenzen heen', *Huisarts en Wetenschap* 1 (2006) 49, p. 753-754, aldaar 753.

⁸⁹ David Pinto, *Interculturele Communicatie, Conflicten en Management* (Houten 2003), 52.

⁹⁰ De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, 83.

⁹¹ Idem, 67.

Het uiterlijk heeft een complexe verhouding tot identiteit. Sociologe Joanne Entwistle stelt dat kleding enerzijds een keuze is om identiteit mee uit te drukken, anderzijds kunnen we nooit zeker zijn van het waarheidsgehalte van onze eigen interpretatie van andermans uiterlijk.⁹² Het uiterlijk is de eerste indruk naar de buitenwereld toe en fungeert daardoor als communicatiemiddel. Kleding kan aanschouwers iets vertellen over gender, beroep, religie of simpelweg smaak. Volgens Finkelstein, sociologe en modetheoreticus, moet kleding daarom bestudeerd worden op haar onderliggende betekenis en symboliek. Finkelstein meent dat het uiterlijk iets zegt over de authenticiteit van een persoon. Kleding en de manier van het dragen van deze kleding zou de identiteit van deze persoon spiegelen. Anderzijds spreekt kleding niet. Hierdoor kunnen we nooit geheel zeker wat iemand uitdrukt met kleding. Kleding kan namelijk ook een middel zijn om mensen te misleiden.⁹³

Beide mogelijkheden gaan uit van het agentschap van de mens om zelf te kiezen hoe hij/zij zich uiterlijk voordoet. In werkelijkheid ligt dit anders volgens socioloog Georg Simmel. De socioloog beargumenteert dat het uiterlijk altijd een combinatie is van een persoonlijke drang van de mens om zichzelf te onderscheiden van de rest, en een drang anderen te imiteren om zo ergens bij te horen. De mens is dus geneigd kleding en uiterlijk te laten bepalen door de normen en waarden van een samenleving, maar wil tegelijkertijd zijn individualiteit behouden en imitatiegedrag voorkomen.⁹⁴ Entwistle komt tot andere conclusie. Volgens haar is er een spanning tussen sociale structuren en individueel agentschap. De keuzeruimte om je persoonlijke identiteit uit te drukken is afhankelijk van je sociale omgeving. In een cultureel vrij milieu is een persoon vrijer persoonlijke voorkeuren in het uiterlijk te uiten dan bijvoorbeeld in een behoudende religieuze omgeving.⁹⁵ Zo behoort in een behoudende omgeving, in een fijnmazige cultuur, het individu conform te zijn aan de culturele gebruiken en ongeschreven regels. Uiteindelijk zijn de kleren die een individu draagt in meerdere of mindere mate een compromis van sociale verwachtingen en persoonlijke voorkeuren.

Kleding wordt in het bijzonder door subculturen gebruikt om identiteit uit te drukken. In de jaren zestig gebruikten veel jongerenculturen kleding, haardracht, make-up en lichaamsversiering om zich te onderscheiden van zowel de bredere samenleving, als van andere subculturen. Het uiterlijk onderscheiden van de 'mainstream' zorgt voor een sterker wij-gevoel.⁹⁶ Volgens Entwistle zijn onderscheiden en herkennen belangrijke functies van kleding. Subgroepen onderscheiden zich zowel voor de buitenwereld als voor het collectief. Voor de buitenwereld zijn ze herkenbaar als antithese van de kleding van de bredere samenleving. Leden van de subcultuur krijgen door dit onderscheid in

---

⁹² Entwistle, *The Fashioned Body*, 112-113.

⁹³ Idem, 113.

⁹⁴ Idem, 114.

⁹⁵ Idem, 116.

⁹⁶ Bonnie English, *A Cultural History of Fashion in the 20th Century: From the Catwalk to the Sidewalk* (Oxford 2007), 100.

uiterlijk mee wat een 'goed' en wat een 'slecht' uiterlijk is.⁹⁷ Volgens Elizabeth Wilson is protest ook een functie van kleding. Tegenovergesteld kleden is dan bijvoorbeeld een middel om op schrikbarende wijze aandacht te vestigen op actuele problematiek.⁹⁸ Dit geldt in het bijzonder voor progressieve subculturen en minder voor traditionele subculturen. Traditionele subculturen als de bevindelijken. Een eventueel gevolg van kledingregels in subculturen is dat een afwijkend uiterlijk niet getolereerd wordt. Een vreemd uiterlijk kan geïnterpreteerd worden als verraderlijk. In subculturen is geloof en ideologie vaak nauw verbonden met de levensstijl. Een afwijkend uiterlijk kan in verband gebracht worden met een afvallig innerlijk. Het gevolg hiervan kan zijn dat een individu gewaarschuwd, gestraft of zelfs verstoten wordt uit de gemeenschap.⁹⁹

Kleding is een drager van identiteit, zowel van individuele identiteit als groepsidentiteit. De cultuur waartoe een individu behoort bepaalt in zekere mate, afhankelijk van het level van sociale controle, het uiterlijk van het individu. Hoe groepsgericht de cultuur is, hoe meer waarde er gehecht wordt aan het uitdragen van eenzelfde identiteit. In fijnmazige culturen en traditionele subculturen zijn er daarom geschreven of ongeschreven regels betreffende het uiterlijk. Het schenden van deze regels kan straf tot gevolg hebben.

De bevindelijk gereformeerde identiteit

In traditionele samenlevingen als die van de bevindelijk gereformeerden bestond het idee dat het uiterlijk een reflectie moest zijn van het innerlijk. Omdat de innerlijke toewijding niet gemeten kon worden, diende het uiterlijk als representatie van zowel een persoons geloofs- als culturele identiteit.¹⁰⁰ Een 'goed' uiterlijk was belangrijk voor het verkrijgen van waardering en sociale status in een subcultuur als de gereformeerde gezindte.¹⁰¹ Het individu voelde zich veilig, was opgenomen in het collectief en door de onderlinge gelijkenissen groeide het eenheidsgevoel.

De bevindelijken gereformeerde gezindte baseerde haar dogmatiek en ethiek op een letterlijke interpretatie van de Bijbel. De bevindelijken voelden zich verbonden in hun gedeelde zienswijze op leer en leven. Het motto dat hen verbond was: God dienen in daad, gelaat, gewaad en gepraat.¹⁰² Ze meenden dat degene die tot de ware godsdienst behoren zich in doen en laten onderscheiden van hen die God niet oprecht kennen. Ook op het gebied van uiterlijk behoorde een christen zich te onderscheiden van de wereld.¹⁰³ Het uiterlijk van deze subcultuur had dus een duidelijk

---

⁹⁷ Entwistle, *The Fashioned Body*, 137-138.

⁹⁸ English, *A Cultural History of Fashion in the 20th Century*, 102.

⁹⁹ Kristi Upson-Saia, *Dressing Judeans and Christians in Antiquity* (Surrey 2014), 25.

¹⁰⁰ Entwistle, *The Fashioned Body*, 121-123.

¹⁰¹ Idem, 134.

¹⁰² Ds. H. Hofman, 'De plaats van de Gereformeerde Gemeenten', *Daniël*, 31 augustus 1973, p. 3-6, aldaar 4-5.

¹⁰³ Anoniem, 'Kleding', *De Wekker*, 7 april 1972, p. 6, aldaar 6.

onderscheidende functie. De bevindelijken leefden in de jaren zestig met een sterk eeuwigheidsbesef, wat ervoor zorgde dat ze de neiging hadden het heden, met focus op het individu, plezier en succes, te verwerpen.¹⁰⁴ In leer en leven kenmerkten de bevindelijken zich in de lange jaren zestig als zondige mensen, die Gods toorn verdienden. Een ware christen moest daarom nederig van hart zijn, en dit in het uiterlijk laten blijken. Bevindelijke schrijvers bepaalden lezers bij deze nederigheid, eenvoud en zedigheid en diens tegenhanger ijdelheid.¹⁰⁵

Enkele artikelen gaan dieper in op de functie van kleding. Kleding had zoals eerder genoemd een onderscheidende functie. De belangrijkste functie van kleding was echter de bedekking van het lichaam.¹⁰⁶ Het lichaam was voor bevindelijken een gevoelig onderwerp. God schiep de mens perfect. De mens werd naakt geschapen, maar door de zondeval kwam de schaamte in de wereld. Van toen aan moest de mens zijn lichaam bedekken. De naaktheid van de mens herinnerde de bevindelijken aan de zondeval, aan hun ongehoorzaamheid aan God. Bevindelijken waren zich in de jaren zestig bewust van de relatie tussen het lichaam en de zonde: 'Als wij ons kleden, moeten wij aan onze zonde denken. Wij moeten denken aan onze doodschuld: daar is ons aangezicht en onze gehele huid mee bedekt. Past het ons dan te pronken met lichaam en kleding? Nee.'¹⁰⁷ In plaats van pronken moest men zich schamen voor het lichaam: 'Ook van onze kleding moeten we rekenschap afleggen; dat we dan tegen alle ijdele kleding nee mochten zeggen. Maar dat we eerbaar gekleed mogen gaan in de tijd'.¹⁰⁸ De gezindte werd hiermee bepaald bij de mogelijkheid tot zondigen met het uiterlijk.¹⁰⁹ Kleding moest daarom gebruikt worden om het lichaam te bedekken en niet te etaleren.

Gevaren van mode

Het uiterlijk behoorde volgens de artikelen een afspiegeling van de ziel te zijn.¹¹⁰ Het uiterlijk moest overeenstemmen met je consciëntie. Het geweten van een christen behoorde eenvoudig, stichtelijk en deftig te zijn.¹¹¹ De nieuwe mode van de jaren zestig paste niet bij de bevindelijk gereformeerde identiteit, omdat deze steeds bloter werd en dus in strijd was met de primaire functie van kleding: bedekken. De bevindelijken waren van mening dat de nieuwe mode sterk gericht was op de presentatie van de lichamelijkeheid en de vrijheid van de mens.¹¹² Wanneer een bevindelijk gereformeerde zich zou kleden en versieren volgens de laatste modes, werd dit geïnterpreteerd als

---

¹⁰⁴ Statenvertaling, Spreuken 31:30.

¹⁰⁵ Anoniem, 'Kleding', *De Wachter Sions*, 28 september 1972, p. 3, aldaar 3.

¹⁰⁶ Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen over de uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 19 augustus 1966, p. 2-3, aldaar 2.

¹⁰⁷ Ds. B. Smytegelt, 'Kleding', *Reformatie Dagblad*, 6 juli 1972, p. 2, aldaar 2.

¹⁰⁸ Anoniem, 'Kleding', *De Wachter Sions*, 28 september 1972, p. 3, aldaar 3.

¹⁰⁹ Statenvertaling, Jesaja 3:16.

¹¹⁰ Idem, Jesaja 3:9.

¹¹¹ Anoniem, 'Iets over kleding', *The Banner of Truth*, 1 oktober 1958, p. 7-9, aldaar 7.

¹¹² Anoniem, 'Kleding', *De Wekker*, 7 april 1972, p. 6, aldaar 6.

zijnde ijdelheid in ziel en lichaam.¹¹³ De gezindte drong daarom aan op de instandhouding van eeuwenoude regels betreffende het uiterlijk. Deze regels waren verzameld uit de Bijbel, werken van oudvaders en andere vooraanstaande geschriften als de Heidelbergse Catechismus en het Huwelijksformulier. De bevindelijken waren in de jaren zestig een subcultuur, daar ze hun uiterlijk bewust gebruikten om hun anders-zijn ten opzichte van de moderne mode te benadrukken. De bevindelijk gereformeerden hamerden op enkele identiteitsmarkers: mannen tijdens vrijetijd ook nette kleren, vrouwen een rok of jurk tot de knie, donkere kleding, geen make-up, geen piercings, geen haarverf, lang opgestoken haar voor vrouwen, kort haar voor mannen.

Daarnaast werd de gezindte gewaarschuwd voor de hedendaagse mode. Het dragen van felle kleuren, blinkende kleding en accessoires, drukke patronen, kleding met ontblote schouders, rokken boven de knie en opzienbarende materialen als leder en fluweel werd afgekeurd.¹¹⁴ Ook dure stoffen en luxeproducten als goud, parels, strikken, linten en geborduurde stoffen werden als overbodig beschouwd.¹¹⁵ Het dragen van deze producten strookte niet met de ingetogenheid die de gezindte wil uitdragen. Naast ijdelheid werd modieus zijn gerelateerd aan geldverspilling: 'boven de eindeloze arbeid in 't krullen, opzetten en poeieren en bestrijken van 't haar, nog goud en paarden te hulp riep, om krachtiger in het oog te schitteren. Het is dwaze verkwisting en ijdele roem van schoonheid'.¹¹⁶ Ook werd modieus zijn gerelateerd aan tijdverspilling: 'de verkwisting van kostelijke tijd, die aan de tooierij of opsiering besteed wordt (...) die wij behoren te besteden aan dingen die de zaligheid aankleven'.¹¹⁷

Het opmaken om aantrekkelijker te worden was in de ogen van de gezindte een zonde. God had de mens goed geschapen, waardoor geen enkel individu het recht had ondankbaar te zijn over zijn uiterlijk.¹¹⁸ De tijd die vooral vrouwen in de jaren zestig besteedden aan het opmaken van hun lichaam, gezicht en haar kon beter geïnvesteerd worden in de relatie tot God. Tot slot werd jong en oud in de gezindte gewaarschuwd voor wereldgelijkvormigheid in uiterlijk. De angst bestond dat meegaan in de mode zou leiden tot een degradatie van de ziel. Wereldgelijkvormigheid staat dan ook gelijk aan het dienen van de duivel:

'We moeten bewaard blijven, anders liggen wij ook bijna geheel ontkleed aan zee; lopen ónze meisje in broeken en minirokken; dan lopen ook ónze jongens met godonterende haren. En de

---

¹¹³ Statenvertaling, Jesaja 23:9.

¹¹⁴ Anoniem, 'Iets over het recht en verkeerd gebruik der kleding', *De Wachter Sions*, 7 april 1961, p. 3, aldaar 3.

¹¹⁵¹¹⁵ Statenvertaling, 1 Petrus 3: 3-4; 1 Timotheüs 2:9-10.

¹¹⁶ Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen over de uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 2 september 1961, p.3, aldaar 3.

¹¹⁷ Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen over de uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 19 augustus 1966, p. 2-3, aldaar 2.

¹¹⁸ Ds. W.C. Lamain, 'Iets over de kleding I', *De Saambinder*, 29 september 1960, p. 2, aldaar 2.

duivel vindt het prachtig; hij denkt: Dat gaat goed; wereldgelijkvormigheid in de kerk. O jeugd, maar ook: o ouders, denk toch aan de Doop; en geef toch uw geloofsbelijdenis niet voor wat ijdelheid te koop.¹¹⁹

Het zou God mishagen wanneer zijn volgers de dingen uit de wereld najagen. Wereldse kleding was in de ogen van de bevindelijken dan ook gelijk aan het liefhebben van de wereld. Kortom: de mode van Parijs bracht de mens verder van God en dichterbij de duivel.

Het juiste uiterlijk

De bevindelijken werden gewaarschuwd niet mee te gaan in de nieuwe mode van de jaren zestig. Hoe moesten ze zich dan wel kleden? De kernbegrippen waar bevindelijk gereformeerde klederdracht aan moest voldoen waren: eenvoudig en stichtelijk. Jezus had zelf Zijn discipelen opgeroepen in eenvoud te leven. De discipelen kregen opgedragen op reis te gaan zonder extra kleding, zonder schoenen, zonder goud en zilver.¹²⁰ De les die de bevindelijken hieruit trokken is dat kleding puur functioneel is en dat overdaad geen eigenschap is die een christen toebehoort. Deze soberheid werd doorgevoerd in de silhouetten en het kleurenpalet in kleding. Juiste kleding had geen insneden, open ruggen en onbedekte schouders en (boven)armen.¹²¹ Kleren behoorden vanwege het zondebesef niet te uitbundig te zijn qua kleurensamenstelling. Donkere kleuren werden het meeste gewaardeerd voor volwassenen. Kleurencombinaties als zwart-wit en donkerblauw-wit werden ook aanprezen. Een mix van contrasterende kleuren, drukke patronen en harde kleuren kregen het negatieve stempel 'eksterbond'.¹²²

Het uiterlijk moest ook stichtelijk zijn. Dit hield in dat aan het uiterlijk de bevindelijk gereformeerde identiteit af te lezen was. Kleding en andere uiterlijkheden hadden een voorbeeldfunctie voor zowel de buitenwereld, als voor de opgroeiende generatie binnen de bevindelijk gereformeerde zuil.¹²³ Voor de buitenwereld wilde men met dit uiterlijk laten zien dat ze als gezindte dienaars van God waren. Elke cultuur of natie heeft haar eigen mode. Bevindelijk gereformeerden hadden ook een eigen mode: een mode van eenvoud en zedigheid.¹²⁴ Tegenover de buitenwereld wilde de gezindte een model zijn. Het uiterlijk van de wereld was mode en pronkerij, het uiterlijk van een christen was eenvoud. Deze eenvoud zag de gezindte als hun kenmerk, hun

---

¹¹⁹ Anoniem, 'Het is al ijdelheid', *De Wachter Sions*, 5 juli 1973, p. 4, aldaar 4.

¹²⁰ Statenvertaling, Mattheüs 10: 10.

¹²¹ Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen over de uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 19 augustus 1966, p. 2-3, aldaar 2.

¹²² Anoniem, 'Iets over het recht en verkeerd gebruik der kleding', *De Wachter Sions*, 7 april 1961, 3.

¹²³ Anoniem, 'Wereldgelijkvormigheid', *De Saambinder*, 31 oktober 1961, p. 2-3, aldaar 3.

¹²⁴ Ds. W.C. Lamain, 'Iets over Kleding II', *De Saambinder*, 6 oktober 1960, p.3, aldaar 3.

identiteitsmaker. De buitenwereld moet aan de fatsoenlijke kleding de eerbare eigenschappen van het christen-zijn aflezen. In het uiterlijk van een 'genade-smeker' zou geen plaats zijn voor opsmuk.¹²⁵ Een modieus uiterlijk kan medechristenen ofwel ergeren, ofwel tot ijdelheid aandrijven. Binnen de gezindte was algemeen bekend dat het God om het innerlijk gaat. De nadruk in het leven van de bevindelijken ging dan ook om het versieren van het innerlijk door veel gebed en zondebesef.¹²⁶ Door het handhaven van de uiterlijke identiteit raakte de opgroeiende generatie hier gewend aan, wat de gezindte in stand hield, hechter maakte en verder isoleerde.

Conclusie

De bevindelijk gereformeerden in de jaren zestig hadden een fijnmazige cultuur. De Leeuw en Pinto stelden dat een traditionele cultuur als die van de bevindelijken een grote hoeveelheid regels oplegden aan de gemeenschap. Deze regels van de bevindelijken zouden essentieel zijn voor het geloof en leven van een ware christen. Volgens sociologe Finkelstein zegt het uiterlijk iets over de identiteit van het individu. Volgens Entwistle, Pinto en De Leeuw geldt dit niet in een traditionele subcultuur als de bevindelijk gereformeerde gezindte. De subcultuur is uit op sociale cohesie en uiterlijke eendracht. In de gemeenschap is de sociale controle groot en het agentschap klein. Dit resulteerde in gehoorzaamheid aan de kledingregels. Immers, wanneer een lid zich niet eenvoudig en stichtelijk zou kleedden, zou diegene als afvallig beschouwd worden. De bevindelijken geloofden dat het uiterlijk een afspiegeling van het innerlijk is. Een afwijkend uiterlijk zou voortkomen uit een afvallig innerlijk. De uiterlijke bevindelijk gereformeerde identiteit was behalve eenvoudig en stichtelijk ook sterk gefocust op het onderscheiden van mannelijkheid en vrouwelijkheid in kleding. In het volgende hoofdstuk staat dan ook de bevindelijke visie op de relatie tussen het uiterlijk en gender centraal.

---

¹²⁵ Anoniem, 'Hoe men in het huis des HEEREN zal verkeren', *De Wachter Sions*, 28 oktober 1960, p. 3-4, aldaar 3.

¹²⁶ Anoniem, 'Waarschuwingen tegen wereldgezindheid in uiterlijk vertoon', *De Wachter Sions*, 21 november 1958, p. 3-4, aldaar 4.

4 – Uiterlijk en gender

Het vorige hoofdstuk ging over de relatie tussen uiterlijk en identiteit. De bevindelijk gereformeerden in de jaren zestig geloofden dat het uiterlijk een weerspiegeling moest zijn van het innerlijk. Dit hield in dat de eigenschappen waar ze zich mee identificeerden ook in het uiterlijk af te lezen moesten zijn: kleding, haardracht, accessoires en cosmetica behoorde eenvoudig en stichtelijk te zijn. Het lichaam moest bedekt en natuurlijk zijn. De bevindelijken werden in de tijdschriften gewaarschuwd tegen een uitbundig en kleurrijk uiterlijk. Het uiterlijk werd gezien als een weerspiegeling van het innerlijk, daarom werd een uiterlijk dat afweek van de traditionele normen geïnterpreteerd als zijnde het gevolg van een afvallige ziel. IJdelheid was volgens de gemeente onverenigbaar met de ingetogen identiteit van een christen. In de analyse van de artikelen viel het op dat veruit de meeste waarschuwingen betreffende het uiterlijk gericht waren aan vrouwen. In dit hoofdstuk staat het thema 'gender' centraal. Allereerst worden enkele theorieën uitgelicht over de relatie tussen uiterlijk en gender. Daarna zullen de resultaten van diverse bevindelijk gereformeerde artikelen uiteengezet worden. Centraal staat het nadrukkelijke onderscheid dat de gezindte maakt tussen het mannenuiterlijk en het vrouwenuiterlijk. Enkele focusvragen tijdens de analyse waren: Waarom focust de gezindte zich op het aanspreken van vrouwen? En hoe komt het dat gender voor de bevindelijken een belangrijk identiteitsonderdeel is? En tot slotte: wat was de invloed van de bevindelijke ideeën betreffende gender op het uiterlijk van bevindelijk gereformeerde leden in de jaren zestig?

Sekse en gender

De samenleving is geobsedeerd door gender. De eerste vraag na de geboorte van een baby is: 'Is het een jongen of meisje?'. In de academische wereld is er veel debat geweest over de verschillen tussen sekse en gender. Sekse is aldus filosofe Simone de Beauvoir de anatomische, feitelijke staat van het lichaam. Het lichaam is ofwel man, ofwel vrouw. Dit onderscheid tussen man en vrouw berust op de verschillen in geslachtorganen en hun voortplantingsfunctie.¹²⁷ Gender daarentegen is een cultureel construct dat opgelegd wordt op een ieders identiteit. Elke cultuur bepaalt wat een mannelijke man en een vrouwelijke vrouw is. Gender heeft dan minder betrekking op anatomie, maar meer op wat mannelijke/vrouwelijke karaktereigenschappen, uiterlijkheden en levenswijzen zijn. Er bestaat dus geen natuurlijke relatie tussen sekse en een mannelijk of vrouwelijk uiterlijk: de cultuur bepaalt deze relatie. Elke cultuur heeft een andere set van associaties met mannelijkheid en vrouwelijkheid.¹²⁸ Waar het in Oosterse culturen gewoon is dat mannen jurken dragen, wordt in Westerse culturen de rok

---

¹²⁷ Entwistle, *The Fashioned Body*, 142.

¹²⁸ Idem, 143.

bestempeld als typisch vrouwelijk kledingstuk. Het is dus cultuur die kleding en andere uiterlijkheden naturaliseert.

Kleding is een communicatiemiddel, zij bevat sociale signalen. Kleren geven dus een indicatie van wie je bent en tot welke groep of cultuur je behoort. Volgens Entwistle heeft kleding eveneens de macht om scheiding aan te brengen tussen gender. De praktijk van kleden vestigt de aandacht op de geslachtsverschillen.¹²⁹ Volgens Entwistle zijn kleren een van de meest directe zaken die het lichaam genderspecifiek maken. Kleding en het lichaam zijn zo nauw verbonden, dat kleren zelfs zonder het lichaam gerelateerd worden aan gender. Als voorbeeld noemt Entwistle toiletbordjes. De poppetjes voor man en vrouw zijn identiek, het enige onderscheidende symbool is de rok versus de broek. Een vrouw kan dus een broek dragen, maar zal altijd het toilet betreden waar het rok-symbool opstaat. De rok wordt namelijk gerelateerd aan vrouwelijkheid en de broek aan mannelijkheid.¹³⁰

De mens verwacht in één oogopslag te kunnen zien of iemand een man of vrouw is. Dit doen we aan de hand van genaturaliseerde culturele aannames. Zo zijn er voor elk geslacht bepaalde kleuren en kledingstukken die in principe enkele gedragen worden door een specifiek geslacht. Personen worden niet enkel beoordeeld op hun sekse, maar ook op hun mannelijkheid en/of vrouwelijkheid.¹³¹ Per periode verschillen de schoonheidsidealen. Wat typisch mannelijk of vrouwelijk wordt geacht verandert met de tijd. In de Westerse cultuur worden heden ten dage decolleté, taille, lang haar, een rok, make-up, accessoires en hakken geassocieerd met vrouwelijkheid. Voor mannen zijn dit kleren die schouders benadrukken en over het algemeen donkerkleurige en onversierde kleding. De keerzijde is dat wanneer een man make-up of een rok draagt, hij gezien wordt als een minder mannelijke man. Bovendien wordt mannenkleding anders gelezen dan vrouwenkleding. Naar de mening van Efrat Tseëlon, hoogleraar mode-theorie, wordt vrouwenkleding geassocieerd met seksualiteit en mannenkleding met utiliteit.¹³² Genderspecifieke kleding benadrukt dus niet enkel de verschillen tussen man en vrouw, het heeft ook invloed op de mate van mannelijkheid of vrouwelijkheid die we iemand toeschrijven.

Het appel op vrouwen en de nadruk op vrouwelijkheid

Hoe verklaren academici de nadruk die culturen leggen op vrouwelijkheid? Waarom wordt de vrouw in de meeste gevallen aangesproken als het aankomt op schoonheid, uiterlijk en kleding? Entwistle stelt dat vrouwen al eeuwenlang gezien werden als het zwakke geslacht als het aankomt op gevoeligheid voor schoonheidsidealen. Vrouwen zouden ontvankelijk zijn voor nieuwe trends vanwege

---

¹²⁹ Idem, 141.

¹³⁰ Idem, 158.

¹³¹ Wilson, *Adorned in Dreams*, 120.

¹³² Entwistle, *The Fashioned Body*, 160.

de onderlinge concurrentie om aandacht van het mannelijke geslacht.¹³³ Daarnaast worden vrouwen eerder dan mannen in verband gebracht met de eigenschap van ijdelheid. In een heteroseksuele en moderne cultuur behoort een man succesvol te zijn in plaats van mooi: een ijdele man wordt gezien als minder mannelijk.¹³⁴ Wederom is dit afhankelijk van zowel tijd als mode. Zo was ijdelheid onder mannen wel gewoon in Victoriaans Engeland en wordt in postmoderne samenlevingen ijdelheid gerekend tot een algemeen menselijke eigenschap, losstaand van gender en seksualiteit. Echter, in de jaren zestig werd ijdelheid nog wel gerekend tot vrouwelijke eigenschap.

In veel culturen wordt het vrouwelijk lichaam gezien als het mooiere lichaam. Tseëlons stelt dat vrouwen dichter met het lichaam, seksualiteit en zonde geassocieerd worden dan mannen.¹³⁵ Ook psycholoog John Flügel beweert dat vrouwen eerder met het uiterlijk in verband worden gebracht dan mannen. Dit komt volgens Flügel vanwege de seksualiteit van de vrouw. De vrouw is gevoelig voor trends omdat dit haar aantrekkelijker maakt.¹³⁶ James Laver, mode-theoreticus, sluit aan bij Flügel. Ook hij stelt dat de vrouw kleren gebruikt om aantrekkelijker te zijn ten opzichte van het andere geslacht.¹³⁷ Deze theorieën berusten op het joods-christelijke en heteroseksuele idee dat vrouwen het uiterlijk gebruiken en misbruiken om het mannelijke geslacht te verleiden. Op basis hiervan noemen de drie theoretici het begrijpelijk dat vrouwen eerder aangesproken, beoordeeld en gewaarschuwd worden vanwege hun uiterlijk.¹³⁸

Elizabeth Wilson verklaart de hechtere relatie tussen uiterlijk en vrouwen uit sociale verwachtingen. Van vrouwen wordt verwacht dat ze meer investeren in hun uiterlijk dan mannen. Waar de man puur, natuurlijk en ruw hoort te zijn, krijgt de vrouw het stempel aantrekkelijk pas als haar uiterlijk een mix van natuurlijk en gemaakt is.¹³⁹ Zo wordt sinds de jaren vijftig van een vrouwelijke vrouw verwacht dat ze make-up draagt of het haar met haarspray en/of verf bewerkt. Het gebruiksgemak waar mannenkleding aan moet voldoen, geldt minder voor vrouwenkleding.¹⁴⁰ Vrouwenkleding en -schoeisel leiden vaak tot fysieke belemmering: rokken en hakken beperken de bewegingsvrijheid. Daarnaast noemt Wilson dat trendgevoeligheid een eigenschap is van de moderne vrouw. Vrouwenkleding is modegevoeliger. Mannenmode verandert minder snel, terwijl vrouwenmode per jaar hevig kan variëren. Moderne kleding speelt volgens Wilson met de

---

¹³³ Idem, 158.

¹³⁴ Idem, 159.

¹³⁵ Idem, 148-149.

¹³⁶ Idem, 158-161.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Idem, 149, 160.

¹³⁹ Wilson, *Adorned in Dreams*, 125.

¹⁴⁰ Idem, 123.

gendergrenzen van mannelijkheid en vrouwelijkheid.¹⁴¹ Sommige trends voor vrouwen neigen naar het mannelijke of onkuise, zoals korte kapsels en minirokken voor vrouwen in de jaren zestig.

Volgens De Leeuw is dit spelen met gendergrenzen voor verzuilde samenlevingen een probleem. Binnen zuilen wordt bijzondere waarde toegekend aan de verschillen tussen man en vrouw. In traditionele samenlevingen wordt niet enkel waarde gehecht aan biologische verschillen, maar worden ook verschillen gevonden in mannelijke en vrouwelijke karaktereigenschappen, taken en maatschappelijke rol. Deze traditionele samenlevingen, ofwel patriarchale samenlevingen, oefenen sociale druk uit op vrouwen om vrouwelijkheid na te jagen. Deze vrouwelijkheid zit hem in lijdzaamheid, gewilligheid en zorgzaamheid. Daarnaast is haar taak het zijn van een goede moeder en echtgenote. De vrouw leeft vooral in de privésfeer, met haar rol als sleutelfiguur in het gezin en huishouden.¹⁴²

Door ontzuiling en toenemend feminisme na de Tweede Wereldoorlog brokkelden de fundamenteën van de patriarchale samenleving af. Voorheen riepen geëmancipeerde vrouwen angst op. Vrouwen die de code van vrouwelijkheid verbraken door broeken te dragen of hun haar kort te knippen werden niet langer per definitie als 'manwif' of 'lelijk' bestempeld. De vrijere mogelijkheden voor het vrouwelijke uiterlijk waren het gevolg van de veranderende positie van de vrouw in de samenleving. De tweede feministische golf bracht vrouwen uit de privésfeer in de publieke sfeer. De culturele revolutie van de jaren zestig brak met veel traditionele normen en waarden, waardoor vrouwen meer expressieruimte kregen, ook op het gebied van uiterlijk en schoonheid.¹⁴³

Sekse en gender bij bevindelijk gereformeerden

Volgens de bevindelijk gereformeerde gezindte is de derde functie van kleding, na bedekken en beschermen, onderscheiden. De gezindte doelt hier op het onderscheid tussen man en vrouw.¹⁴⁴ Verschillende auteurs beroepen zich voor dit onderscheid op de Bijbel. Man en vrouw zijn volgens de Bijbel niet enkel biologisch verschillend, ook verschillen ze in rang, innerlijk, levenstaken en sociale positie. Adam direct naar Gods evenbeeld geschapen, en Eva niet.¹⁴⁵ Hieruit wordt opgemaakt dat de man 'waardiger, aanzienlijker en heerlijker' is dan de vrouw.¹⁴⁶ Deze heerlijkheid heeft niet zozeer betrekking op het uiterlijk, maar op zijn eigenschappen. Op het gebied van het uiterlijk wordt de vrouw

---

¹⁴¹ Idem, 120.

¹⁴² De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, 107-109.

¹⁴³ Idem, 274.

¹⁴⁴ Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen over de uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 2 september 1966, p. 3, aldaar 3.

¹⁴⁵ Statenvertaling, Genesis 1:27; Efeziërs 2:10.

¹⁴⁶ Anoniem, 'De langharigen', *De Wachter Sions*, 12 mei 1967, p. 2, aldaar 2.

als heerlijker gezien. Deze heerlijkheid is echter geen zegen, maar een gevaar: het vrouwenlichaam heeft de macht mannen te verleiden tot het plegen van overspel.

Daarnaast schiep God schiep de man eerst, Eva werd vervolgens uit een rib van Adam geschapen. Omdat de man eerder is geschapen, heeft hij een leidende functie. De vrouw daarentegen heeft een dienende functie tot haar man. Deze onderdanigheid moet zich volgens de auteurs ook in het uiterlijk vertalen. De auteurs noemen unaniem dat de vrouw lang haar moet hebben. Het lange haar dient als bedekking van haar hoofd, en als teken van onderdanigheid. Het haar kortknippen wordt geïnterpreteerd als een protestdaad, een greep naar 'mannelijke heerschappij'.¹⁴⁷ Andersom wordt lang haar bij mannen niet getolereerd. De man zou zich op deze manier verlagen tot de vrouwelijke positie van onderdanigheid.¹⁴⁸

De kwestie van lang haar voor vrouwen en kort haar voor mannen wordt door de bevindelijken genaturaliseerd. Waar volgens de gendertheoretici de lengte van haar geen biologisch verschil maar culturele norm is, naturaliseren de bevindelijk gereformeerden het verschil tussen mannenhaar en vrouwenhaar:

“De haardracht van de beatles, nozems of provo's van beiderlei sexe, met hun verwilderde haardos, is zeker tegen de Heilige Schrift. En zo ook de ingekorte haardos van jongedochters en ouderen van jaren als vrouwspersonen. Immers de Apostel onderwijst dienaangaande in 1 Korinthe 11 dat de natuur zelf al leert, dat er onderscheid zal zijn tussen het uiterlijk voorkomen van een manspersoon en een vrouwspersoon. De natuur zelf, leert dat zo een man lang haar draagt, het hem tot een oneer is, en zo een vrouw langhaar draagt het haar tot een eer is, omdat het lange haar, haar tot een deksel gegeven is.”¹⁴⁹

Lang en kort zijn relatieve begrippen. De gezindte stelt de grens daarom bij mannelijkheid en vrouwelijkheid. Het haar van een man is te lang als het 'vrouwachtig' staat en hij net als een vrouw zijn haar 'veel moet kammen en strijken'.¹⁵⁰ Hiermee zou hij zijn mannelijkheid, een Godegeven iets, schenden en bederven. De volgende vergelijking wordt gemaakt: een man die zich vrouwelijk uit is als een fraai schilderij dat iemand bekladt. Uiterlijkheden nastreven die het andere geslacht toebehoren is een zonde tegen de Godegeven geslachtelijke gedaante die het lichaam onttrekt van pracht.¹⁵¹ Ook andere uiterlijke zaken worden door de bevindelijken genaturaliseerd. Zo is de rok een strikt vrouwelijk

---

¹⁴⁷ Anoniem, 'Vraag over haardracht', *De Wachter Sions*, 30 september 1966, p. 3-4, aldaar 4.

¹⁴⁸ Anoniem, 'De langharigen', 2.

¹⁴⁹ Anoniem, 'Vraag over haardracht', 4.

¹⁵⁰ Anoniem, 'De langharigen', *De Wachter Sions*, 5 mei 1967, p. 3-4, aldaar 3.

¹⁵¹ Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen voor uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 9 september 1966, p.3, aldaar 3; Statenvertaling, Deuteronomium 22:5.

kledingstuk, en de broek een strikt mannelijk kledingstuk. Wanneer een man een rok zou dragen zou dit 'een schande in Gods ogen' zijn.¹⁵² Het dragen van kleding van het andere geslacht wordt gezien als het toegeven aan tegennatuurlijke driften. Deze driften zouden enkel aangestuurd kunnen zijn door de duivel, wat het kleden naar het andere geslacht een zonde maakt.¹⁵³

Een kernwoord in het bevindelijk gereformeerde uiterlijk is 'natuurlijk'. Enerzijds houdt dit dus volgens hen in dat mannen en vrouwen van nature, lichamelijk en psychisch, van elkaar verschillen. De gezindte geloofde dat mannen en vrouwen wezenlijk anders zijn. De biologische verschillen tussen man en vrouw waren doorslaggevend voor de culturele verschillen tussen man en vrouw. De culturele verschillen werden vervolgens als natuurlijke verschillen aangenomen. Anderzijds hield 'natuurlijk' in dat het uiterlijk natuurlijk moet zijn. De gezindte verwierp daarom nieuwe schoonheidsidealen uit de jaren zestig die het lichaam letterlijk veranderen. Het krullen van stijl haar, het stijlen van krullend haar, het poederen van het gezicht en het verven van het haar worden verworpen als ijdelheid.¹⁵⁴ Ook werden meiden nadrukkelijk gewezen op een geschiedenis uit Genesis 35. Hier staat hoe een bekeerde Jacob afstand doet van al zijn afgodische bezittingen, waaronder oorbellen.¹⁵⁵ God had elk mens geschapen naar zijn wensen. Wanneer de mens hier zelf iets aan toe of af deed, zoals het verven van het haar of het piercen van oren, werd dit door de gezindte afgeschreven als overdaad en ijdelheid.¹⁵⁶ Een van de drie belangrijkste functies van kleding is volgens de bevindelijken 'onderscheiden'. God heeft man en vrouw anders geschapen, waardoor man en vrouw van nature in bijna alle opzichten verschillen. Kleding is om deze natuurlijke scheiding in stand te houden, en voor de buitenwereld zichtbaar te maken. Wie zich niet houdt aan de culturele codes omtrent mannelijkheid of vrouwelijkheid, zou de goddelijke scheppingsorde verstoren.

De nadruk op vrouwelijkheid

In de geselecteerde artikelen waarin de bevindelijken spreken over het uiterlijk, valt het op dat in de meeste gevallen de vrouw aangesproken werd. De gezindte ziet evenals Tseëlon, Flügel en Laver een sterkere relatie tussen uiterlijk en vrouwen, dan uiterlijk en mannen. Vrouwen waren, aldus de gezindte, van nature eerder geneigd zich bezig te houden met het versieren van het lichaam. Het doel van deze versiering was het aantrekkelijker maken van het lichaam voor de buitenwereld. Mannen werden niet aangesproken op hun uiterlijk, omdat 'de geest van een man zo laag niet behoorde te

---

¹⁵² Anoniem, 'Uit het Nieuwe Testament', *De Wekker*, 7 juli 1960, p. 5-6, aldaar 5.

¹⁵³ Anoniem, 'II. De spiegel van Gods wet', *De Wachter Sions*, 7 december 1972, p. 1-2, aldaar 2.

¹⁵⁴ Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen over de uiterlijke tooi', 3.

¹⁵⁵ Ds. D. Slagboom, 'Afgodenbegrafenis', *De Wekker*, 14 september 1973, p. 3, aldaar 3.

¹⁵⁶ Dr. M. Boertien, 'Een boek over Israëel', *De Wekker*, 26 juni 1964, p. 4-5, aldaar 5.

dalen dat hij zich zou willen versieren'.¹⁵⁷ Behalve de vrouwelijke drang naar versiering zouden vrouwen ook gevoeliger zijn voor de mening van niet-bevindelijken. Vrouwen zouden bang zijn om door buitenstaanders bestempeld te worden als 'hopeloos ouderwets en onaantrekkelijk'.¹⁵⁸ De bevindelijk gereformeerde vrouw was daarom eerder geneigd toe te geven aan nieuwe schoonheidsverwachtingen. Het is om deze reden dat in de artikelen vooral vrouwen aangesproken werden om te waken tegen een onvrouwelijk en geëmancipeerd uiterlijk.

De vrouwemancipatie in de jaren zestig was de bevindelijken tot een zorg. Uit de artikelen blijkt dat men bezorgd was dat hun vrouwen en dochters de 'emancipatiezucht' zouden overnemen en dat daarmee hun normbesef afgestompt zou worden.¹⁵⁹ Ouders moesten hun jonge dochters corrigeren wanneer ze met 'een gedurfde, opvallende en aantrekkelijke, in de verkeerde zin van het woord, gestalte' afweken van de bevindelijk gereformeerde kledingnorm.¹⁶⁰ Er waren twee soorten kleding waar de bevindelijken voor waarschuwen: mannelijke kleding en onzedelijke kleding. Specifiek hield dit in dat een vrouw in een broek werd bestempeld als 'manwif' en een vrouw met make-up en 'wilderige' kleding werd bestempeld als 'toneelspeelster' of 'lichtekooi'.¹⁶¹ In deze termen wordt duidelijk een link gemaakt tussen uiterlijk en seksualiteit. Het uiterlijk werd door de bevindelijken een seksuele kracht toegekend. Dit was de reden dat bevindelijke vrouwen in de jaren zestig menigmaal gewaarschuwd werden tegen een onzedig uiterlijk. De seksuele macht lag bij de vrouw, daarom was het haar taak zich bewust zedig te kleden.

Conclusie

De bevindelijk gereformeerden gaan uit van een wezenlijk verschil tussen mannen en vrouwen. Man en vrouw zouden niet enkel op lichamelijk gebied verschillen, maar ook in het innerlijk. Daarom was in de bevindelijk gereformeerde gezindte sekse de doorslaggevende factor voor het uiterlijk en de levenstaken van een man en vrouw. De derde functie van kleding van onderscheiden. In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat bevindelijk gereformeerde kleding in het algemeen anders hoorde te zijn dan de kleding van de wereld. In dit hoofdstuk werd duidelijk dat kleding eveneens diende om onderscheid te maken tussen man en vrouw. De man stond volgens de scheppingsorde boven de vrouw. De man had als taken leiden en arbeiden. De vrouw was later geschapen en stond daarom

---

¹⁵⁷ Anoniem, 'Waarschuwingen tegen wereldgezindheid in uiterlijk vertoon', *De Wachter Sions*, 21 november 1958, p. 3-4, aldaar 4.

¹⁵⁸ J. van der Velden, 'Uit het Nieuwe Testament', *De Waarheidsvriend*, 31 maart 1960, p.2-3, aldaar 3.

¹⁵⁹ J. van der Velden, 'Uit het Nieuwe Testament', *De Waarheidsvriend*, 9 juni 1960, p.2-3, aldaar 3.

¹⁶⁰ J. van der Velden, 'Uit het Nieuwe Testament', *De Waarheidsvriend*, 31 maart 1960, 3.

¹⁶¹ Anoniem, 'Hoe men in het huis des HEEREN zal verkeren', *De Wachter Sions*, 28 oktober 1960, p. 3-4, aldaar 4.

onder de man. Haar taken waren volgen en verzorgen.¹⁶² Het uiterlijk dat hierbij paste zou natuurlijk zijn, door God gegeven. Vrouwen hadden lang haar gekregen om hun hoofd mee te bedekken, als teken van onderdanigheid. Wanneer man of vrouw inging tegen hun natuurlijke uiterlijk werd dit geïnterpreteerd als een verzetsactie tegen Gods orde.

Daarnaast viel op dat in de bevindelijk gereformeerde gezindte vrouwen meer dan mannen worden aangesproken op hun uiterlijk. Vrouwen zouden een natuurlijke valkuil hebben: het versieren van het lichaam voor het andere geslacht. Daarom zou de vrouw eerder toegeven aan wereldse schoonheidsidealen dan de man. De vrouw bleek dus gevoeliger voor de zonde van ijdelheid, opzichtigheid en overdaad. De gezindte waarschuwde tegen het feminisme. Het feminisme brak met traditionele regels betreffende het uiterlijk. De gezindte was bang dat vrouwen deze vrijheid zouden gebruiken om zich te kleden als 'manwijven' of 'lichtekooien', in plaats van ingetogen en zedelijke christenen. In het volgende hoofdstuk zal dieper stilgestaan worden bij thema's als zedelijke en onzedelijke kleding. Dat dit hoofdzakelijk betrekking heeft op vrouwen is begrijpelijk door de link die gezien wordt tussen het vrouwelijk lichaam en seksualiteit. Hoofdstuk vier is daarom een analyse van de bevindelijk gereformeerde blik op uiterlijk en seksualiteit.

---

¹⁶² Het Huwelijksformulier: Formulier om het huwelijk voor de gemeente van Christus te bevestigen.

5 – Uiterlijk en seksualiteit

In het vorige hoofdstuk stond de relatie tussen uiterlijk en gender centraal. In de jaren zestig wezen de bevindelijk gereformeerde leiders in diverse artikelen op de onderscheidende functie van het uiterlijk. Man en vrouw waren volgens de Bijbel van nature verschillend. Niet enkel verschilden man en vrouw op het gebied van hun geslachtsorganen, ook waren man en vrouw wezenlijk anders in hun innerlijk, hun rol in de samenleving en hun takenpakket in het leven.¹⁶³ Bij dit onderscheid hoorde ook een verschillend uiterlijk. Kleding en haardracht behoorden, aldus de Bijbel en de natuur, ofwel mannelijk ofwel vrouwelijk te zijn. In het bijzonder werden bevindelijk gereformeerde vrouwen aangesproken in de artikelen. Vrouwen zouden namelijk van nature eerder toegeven aan verleiding en nieuwe mode dan mannen. Dit was een probleem, aangezien de nieuwe mode in de jaren zestig de voorheen duidelijke scheiding tussen een mannen- en een vrouweuiterlijk vervaagde: vrouwen knipten hun haar kort, mannen lieten hun haar lang groeien, vrouwen droegen broeken, kleding werd onthullender en bovendien was de unisekskleding in opkomst. De bevindelijken waarschuwden vrouwen tegen een tweetal uiterlijke dwalingen: het uiterlijk van een ‘manwif’ en het uiterlijk van ‘lichtekooi’.¹⁶⁴ Het vrouwelijke uiterlijk werd dus gekoppeld aan seksualiteit. In dit hoofdstuk zal dieper ingegaan worden op deze relatie tussen uiterlijk en seksualiteit. In het bijzonder staat de vrouw in dit hoofdstuk centraal, aangezien het vrouwelijk lichaam door de bevindelijken als mooier, verleidelijker en seksueler dan het mannelijk lichaam werd gezien. Om te beginnen worden enkele theorieën uitgelicht over de relatie tussen uiterlijk en seksualiteit. Ten tweede zullen de bevindingen uit de artikelanalyses uiteengezet worden. Enkele vragen tijdens het analyseren waren: Waarom focust de gezindte zich op het aanspreken van vrouwen? Welke bronnen gebruiken de schrijvers als gezaghebbend voor hun betoog? En tot slotte: wat was de invloed van de nieuwe jaren zestig mode op het uiterlijk van de bevindelijk gereformeerden?

Het (geklede) lichaam en seksualiteit

Seksualiteit ligt geworteld in het lichaam, aldus mode-theoreticus Entwistle. Kleding en het lichaam houden een duidelijk verband, aangezien kleding in dienst staat van het lichaam.¹⁶⁵ Kleding bedekt, beschermt, verwarmt en versiert het lichaam. Deze laatste functie van kleding, versieren, schept de relatie tussen het uiterlijk en seksualiteit. De intentie van versieren maakt de kleding, de accessoires en de lichaamsversierselen die we gebruiken potentieel seksueel geladen.¹⁶⁶ De praktijk van kleden is

---

¹⁶³ Anoniem, ‘Schrijftuurlijke aanwijzingen over de uiterlijke tooi’, *De Wachter Sions*, 2 september 1966, p. 3, aldaar 3.

¹⁶⁴ Anoniem, ‘Hoe men in het huis des HEEREN zal verkeren’, *De Wachter Sions*, 28 oktober 1960, p. 3-4, aldaar 4.

¹⁶⁵ Entwistle, *The Fashioned Body*, 181.

¹⁶⁶ Ibidem.

een spel van verhullen en onthullen, aldus Steele. De kleur, het materiaal en de snede van kleding kan de seksualiteit van de drager benadrukken of seksuele gevoelens bij de aanschouwer oproepen.¹⁶⁷ Zo worden vandaag de dag materialen als leer en latex; kleuren(combinaties) als rood en zwart; en nauwgesloten kleding geassocieerd met seks. In de samenleving zijn mensen zich bewust dat dit soort kleding gelinkt wordt aan erotiek. Kleding en versierselen zijn onderdeel van het intermenselijk vocabulaire. Volgens Entwistle tonen individuen vaak bewust, aan de hand van gekozen kleuren, materialen en modellen, een mate van seksualiteit aan de buitenwereld.¹⁶⁸

Seksualiteit draait om het lichaam. Het tegenstrijdige hieraan volgens Entwistle is dat uit dat een compleet naakt lichaam weinig erotisch gevonden wordt. Het onbedekte lichaam stimuleert namelijk geen fantasie. Wat seksuele fantasie wel stimuleert is het deels bedekken van het lichaam. Kleding is dan een middel om aanschouwers nieuwsgierig te maken naar verborgen lichaamsdelen.¹⁶⁹ Evenals een volledig naakt lichaam, wordt een volledig bedekt lichaam weinig seksueel aantrekkelijk gevonden. De vrouwelijke lichaamsdelen moeten dus bedekt zijn, maar moeten wel benadrukt worden door belijning, kleur, materiaal en uitsneden. Volgens Flügel is de macht van vrouwelijke kleding dat het verhult voor het oog, maar onthult voor de fantasie.¹⁷⁰

Seksualiteit is nauw verbonden met zowel seks als gender. Veel sociologen, maar ook psycholoog Sigmund Freud, naturaliseren het verband tussen sekse en seksualiteit. Volgens Freud ontwikkelen vrouwen een begeerte om bekeken te worden, en ontwikkelen mannen een oog voor de verborgen organen.¹⁷¹ Het is dus geheel vrouwelijk dat een vrouw door haar uiterlijk de aandacht op haar uiterlijk probeert te trekken. De vrouw gaat actief aan de slag met haar uiterlijk om hiermee haar seksualiteit te vergroten en mannen te prikkelen. Dit genaturaliseerde gedrag van mannen en vrouwen, kijken en bekeken worden, is een gedachte die al eeuwen voor Freud en decennia na Freud in samenlevingen leeft. Volgens sociologen is het in een samenleving algemeen bekend met welk soort uiterlijk de vrouw haar seksualiteit richting mannen kan tonen.

In het vorige hoofdstuk werd genoemd dat mode en schoonheidsidealen tijd- en plaatsgebonden zijn. Per cultuur en periode zijn de modes en schoonheidsidealen anders. Sexappeal is afhankelijk van de culturele standaarden. In de ene cultuur is een bedekt lichaam bekoorlijk, in een andere periode is het schoonheidsideaal bloter. Een eigenschap van mode is dat deze grenzen opzoekt. Moderne mode speelt met de grenzen van gender en de grenzen van seksualiteit en zedigheid.¹⁷² In Westerse samenlevingen worden sinds de Tweede Wereldoorlog aan de volgende uiterlijkheden

---

¹⁶⁷ Wilson, *Adorned in Dreams*, 95.

¹⁶⁸ Entwistle, *The Fashioned Body*, 184.

¹⁶⁹ Idem, 186-187.

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ Anne Hamlyn, 'Freud, fabric, fetish', *Textile 1* (2003) 1, 8-31, aldaar 8.

¹⁷² Idem, 196.

specifiek seksuele lading toegeschreven: kortere rok, hoge hakken, ondergoed en make-up. Deze kleding en schoonheidsproducten accentueren de vrouwelijkheid.¹⁷³ Het is in de Westerse samenleving niet de natuurlijke schoonheid die nagestreefd wordt, het is deels een gemaakte vrouwelijkheid die geseksualiseerd wordt. Zo zijn het de hakken en lingerie die het natuurlijke silhouet van de vrouw veranderen en worden met make-up aanpassingen gedaan aan het natuurlijke gelaat.

Het geseksualiseerde vrouwenlichaam

De bovenstaande uiterlijkheden hebben allemaal betrekking op de vrouw. Vrouwelijkheid en seksualiteit worden dan ook eerder aan elkaar gelinkt dan mannelijkheid en seksualiteit. Entwistle geeft als voorbeeld de rok. De rok is een typisch vrouwelijk kledingstuk. Een vrouw die een rok draagt wordt in sommige tijden, situaties of gemeenschappen vrouwelijker geacht dan een broek dragende vrouw. De rok is behalve een vrouwelijk kledingstuk ook een seksueel geladen kledingstuk, omdat dit kledingstuk de vrouwelijke seksualiteit laat zien door de ontblote benen en enkels.¹⁷⁴

Volgens Shauna Pomerantz, sociologe en cultuurwetenschapster, hebben vrouwen door hun uiterlijk enerzijds een seksuele macht over mannen, maar lopen ze anderzijds gevaar voor seksuele intimidatie door mannen.¹⁷⁵ De vrouw kan haar uiterlijk bewust schikken om op te vallen, mocht ze dit willen. Dit is de macht van bijvoorbeeld de zakenvrouw of de prostitué. In de jaren zeventig gebruikte de zakenvrouw haar uiterlijk om professioneel over te komen. Het uiterlijk was zakelijk, somberkleurig en vrij van drukke printjes. Dit alles om haar seksualiteit te neutraliseren op de werkvloer.¹⁷⁶ De prostitué gebruikt haar uiterlijk ook bewust voor een doel: namelijk klandizie. De prostituee toont bewust haar vrouwelijkheid en haar seksualiteit door haar onderkleding te tonen, haar lichaamsvormen te accentueren en aan seks gerelateerde materialen en kledingstukken te dragen. Denk bijvoorbeeld aan het dragen van leer, kant, korsetten en kousen. Ondergoed is de laatste stap tussen het verhullen en onthullen van het lichaam. Ook is ondergoed datgene wat het dichtst in aanraking komen met het lichaam. Daarnaast wordt ondergoed toebedeeld aan de privésfeer. De intimiteit van ondergoed is wat het erotiseert. Dit zijn volgens Entwistle en Wilson de redenen waarom lingerie een grote seksuele lading toebedeeld krijgt.¹⁷⁷

Het gevaar van het benadrukken van seksualiteit is seksuele intimidatie, of zelfs verkrachting. In vele tijden en samenlevingen, ook vandaag de dag nog, leeft bij sommigen het idee dat een vrouw seksuele intimidatie zowel kan voorkomen als uitlokken met haar uiterlijk. Vrouwen die zich

---

¹⁷³ Duncan Kennedy, 'Sexual Abuse, Sexy Dressing and the Erotization of Domination', *New England Law Review* 26 (1992) 1, p. 1309-1393, aldaar 1343.

¹⁷⁴ Entwistle, *The Fashioned Body*, 190.

¹⁷⁵ Shauna Pomerantz, 'Cleavage in a Tank Top: Bodily Prohibition and the Discourse of School Dress Codes', *The Alberta Journal of Educational Research* 53 (2007) 4, p. 373-386, aldaar 380.

¹⁷⁶ Entwistle, *The Fashioned Body*, 189.

¹⁷⁷ Idem, 203; Wilson, *Adorned in Dreams*, 104.

publiekelijk als seksueel wezen manifesteren 'are often portrayed as threatening, deviant, and bad'.¹⁷⁸ Het uitdragen van vrouwelijkheid zou mannen opwinden, afleiden en tot verkeerde gedachten en daden brengen. De gedachte hierachter is dat mannen van nature voyeurs zijn. Dit maakt het de natuurlijke verantwoordelijkheid van vrouwen om mannen hier niet toe te verleiden.

De eigenschap van moderne mode is de strijd tegen het stempel 'zedig'. In de jaren zestig braken verschillende modetrends met het idee dat de vrouw publiekelijk geen seksualiteit mocht tonen. In de jaren zestig werd de bodystocking geïntroduceerd, evenals de modestaf Lycra die gebruikt werd voor het maken van strakke (bad)kleding. Een andere verandering was de komst van de soepele slip, in plaats van de corrigerende gordel. Het niet dragen van een bh was eveneens een trend. Dit alles had te maken met de algemene erotisering van het lichaam en de cultus rondom nudisme. De mode van de jaren zestig verkoos 'exposure over coverage, tightness over looseness, brightness over darkness'. De nadruk kwam in de jaren zestig te liggen op het natuurlijke lichaam.¹⁷⁹

Goddelijke zeggenschap over het lichaam

De bevindelijk gereformeerden ergerden zich aan deze blotere mode van de jaren zestig. De mode van de wereld was volgens de bevindelijken lichtzinnig, verkwistend en uit op genot.¹⁸⁰ Volgens de bevindelijken moest het uiterlijk eerbaar zijn. Eerbaar hield in dat de kleding net, ingetogen, bedekkend en zedig moest zijn. Oneerbaar hield in dat het uiterlijk aandacht trok en 'boze lusten' opwekte bij het mannelijk geslacht.¹⁸¹ Dit verschil tussen een eerbaar en een oneerbaar uiterlijk was afgeleid uit de Bijbel, een voor hen heilig boek. De schrijvers zouden op een directe wijze door de Heilige Geest geïnspireerd zijn tijdens het schrijven. De Bijbel was dus het directe woord van God, en gold als hoogste autoriteit.¹⁸²

De meeste Bijbelteksten die betrekking hebben op het uiterlijk zijn gericht aan vrouwen. Daarom worden in de artikelen ook voornamelijk vrouwen aangesproken. Het vrouwelijk lichaam werd door de gezindte gezien als seksueler dan het mannelijk lichaam. De vrouw had een natuurlijke seksualiteit om mannen te verleiden. De man daarentegen was van nature zwak voor het vrouwelijk schoon en viel hierdoor eerder ten prooi aan de zonde van onkuisheid. Daarom was het de taak van vrouwen en meiden, als toekomstige echtgenotes en moeders, hoedsters te zijn van de kuisheid. De

---

¹⁷⁸ Pomerantz, 'Cleavage in a Tank Top', 380.

¹⁷⁹ Kennedy, 'Sexual Abuse, Sexy Dressing and the Erotization of Domination', 1344.

¹⁸⁰ De Leeuw, *Alles Flink Dicht*, 22.

¹⁸¹ Anoniem, 'Het zevende gebod in de staatkunde', *De Banier*, 8 februari 1968, p. 3-4, aldaar 4.

¹⁸² Anoniem, 'Een kleinigheid', *De Wachter Sions*, 16 november 1972, p. 5-6, aldaar 6.

vrouw kreeg een grote verantwoordelijkheid opgelegd om met een eerbaar uiterlijk de 'kwade lusten en genegenheden' van mannen tegen te gaan.¹⁸³

Diverse Bijbelteksten spreken over de eisen die God stelt aan het uiterlijk van de vrouw, zo ook 1 Timotheüs 2 vers 9: 'Desgelijks ook, dat de vrouwen, in een eerbaar gewaad, met schaamte en matigheid zichzelf versieren'.¹⁸⁴ Deze tekst was leidend in het betoog aangaande de eisen aan een christelijk uiterlijk. Volgens de bevindelijken droeg elk individu verantwoordelijkheid voor zijn uiterlijke verschijning. De aandacht vestigen op het lichaam door het dragen van blotere, kleurrijke of accentuerende kleding werd gelinkt aan het schenden van de vereiste eerbaarheid.¹⁸⁵ Het afwijken van de eerbaarheidsnorm werd in verband gebracht met de losse seksuele moraal van de Nederlandse samenleving. Verschillende schrijvers wijzen op het gebrek aan zelfrespect en godsvrees bij het 'verkopen van het lichaam'.¹⁸⁶ Hiermee werd bedoeld dat door het lichaam te tonen de natuurlijk gegeven schaamte voor naaktheid geschonden werd. Het lichaam behoorde voor het huwelijk enkel toe aan het individu, hierna enkel aan het individu en aan de echtgeno(o)t(e).

1 Korinthe 6 is een andere passage die regelmatig aangehaald werd. In dit hoofdstuk staat: 'Doch het lichaam is niet voor de hoerij, maar voor den Heere, en de Heere voor het lichaam. (...) Of weet hij niet dat ulieder lichaam een tempel des Heiligen Geestes is, en dat gij uws zelf niet zijt?'.¹⁸⁷ Volgens de gezindte was een oneerbaar uiterlijk een verontreiniging van het lichaam en een directe zonde tegen God. Het lichaam werd volgens de gezindte verontreinigd door strakke, ontblotende en kleurrijke kleding, haarverf, make-up en oorbellen. Zo een uiterlijk werd, naast de eerder besproken wereldgelijkvormigheid, geassocieerd met ofwel het heidendom, ofwel met hoerij. De overeenkomst, volgens de gezindte, tussen het uiterlijk van een heiden en een prostitué was hun gebrek aan schaamte. Het gebrek aan schaamte was op haar beurt een teken dat God niet in de persoon woonde, omdat Gods kinderen door hun zondebesef het lichaam wel wilden bedekken.

Het lichaam en de hoerij

Meermaals werd de vergelijking getrokken tussen de schaamteloze naaktheid van 'heidenvolkeren' en de schaamteloze naaktheid van de Nederlandse jaren zestig-mode. Naaktheid hield volgens de bevindelijken altijd relatie tot seksualiteit en seksuele losbandigheid. De naaktheid van de heidenvolkeren zou te maken hebben met hun culturen van 'veelwijverij', net als de naaktheid van het

---

¹⁸³ Anoniem, 'Waarschuwingen tegen wereldgezindheid in uiterlijke tooi', *De Saambinder*, 21 november 1958, p. 3-4, aldaar 4.

¹⁸⁴ Statenvertaling, 1 Timotheüs 2:9.

¹⁸⁵ Ds. F. Mallan, 'Zedelijkheidswetgeving', *De Wachter Sions*, 17 februari 1972, p.6-7, aldaar 7.

¹⁸⁶ Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen voor uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 9 september 1966, p. 3, aldaar 3.

¹⁸⁷ Statenvertaling, 1 Korinthe 6: 13-20.

Nederlandse volk omwille van hun losbandige seksuele moraal.¹⁸⁸ De bevindelijken werden gewezen op merkbare gevolgen in de Nederlandse samenleving: het leven in communes, het verschijnen van partnerruil, het praktiseren van vrije seks en een toenemend aantal soa-besmettingen.¹⁸⁹

De door sociologen geanalyseerde trend van het naturaliseren van de vrouwelijke begeerte tot bekeken worden, werd door de bevindelijken genaturaliseerd tot een eigenschap van een prostitué. Een christenvrouw zou zo laag niet afdalen. Lichtvaardige kleding zou 'de ogen der man doen dolen, en het hart met onkuisheid ontsteken'.¹⁹⁰ Bovendien werd de daad van bezig zijn met het uiterlijk afgedaan als ijdelheid. Enkel vrouwen van lichte zeden maakten er hun werk van 'hun lichaam wulps en dartel op te smukken', om haar seksualiteit te vergroten en mannen aan te trekken.¹⁹¹ In het vrouwenuiterlijk lag volgens de gezindte de macht om mannen te 'prikkelen tot onkuisheid'. De man komt hierdoor in verleiding om overspel te plegen in zijn fantasie of in de werkelijkheid. Dit terwijl overspel een direct verbod is, opgelegd door God met de instelling van de Tien Geboden.¹⁹² Vrouwen droegen dus een dubbele verantwoordelijkheid: ze moesten enerzijds zichzelf bewaren voor de begeerte om seksuele aandacht te verkrijgen door een onzedig uiterlijk; anderzijds waren ze verantwoordelijk seksuele fantasieën bij mannen te voorkomen door een eerbaar uiterlijk. Deze publieke zedelijkheid zou resulteren in huwelijkse trouw. Naaktheid werd in de artikelen direct gelinkt aan zondigen: naaktheid zou per definitie leiden tot seksueel wangedrag.

Een vorm van seksueel wangedrag waar de gezindte voor waarschuwd is seksuele intimidatie. Het gevaar van een wulps uiterlijk zou aanranding, verkrachting en zelfs moord kunnen uitlokken. Vrouwen die publiekelijk 'halfnaakt' rondliepen zouden het 'beestmens in de mannen opwekken en de duivel der lage lusten uitnodigen zijn hartstochten bot te vieren'.¹⁹³ Volgens de gezindte lag het lot van de vrouw in eigen handen: 'Wie iets wil verkopen, adverteert ermee. Vrouwen die zich vertonen in onzedelijke kledij lokken zedendelicten uit. (...) Samen met de man zou ze de gevangenis in moeten, omdat ze de misdaad door haar kledij heeft uitgelokt'.¹⁹⁴ In de artikelen worden voorbeelden gegeven van kledingstukken en accessoires die seksuele signalen uitdragen: de minirok, mouwloze kledingstukken, kledingstukken met een laag decolleté of een lage rug, rood gestifte lippen, roze

---

¹⁸⁸ M. Baan, 'Kerk-licht en Kerk-bouw', 8 januari 1960, p. 3, aldaar 3.

¹⁸⁹ Annet Mooij, 'De ziektes van de revolutie. Geslachtsziekten in Nederland vanaf de jaren zestig', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 17 (1990) 2, p. 121-150, aldaar 140.

¹⁹⁰ Anoniem, 'Iets over het recht en verkeerd gebruik der kleding', *De Wachter Sions*, 7 april 1961, p. 3, aldaar 3.

¹⁹¹ Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen voor uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 9 september 1966, p. 3, aldaar 3.

¹⁹² Anoniem, 'De Schrift geeft normen voor eerbare kleding', *Reformatisch Dagblad*, 4 oktober 1972; Heidelbergse Catechismus, 'Zondag 41. Vraag en antwoord 108-109'.

¹⁹³ Anoniem, 'Hoe men in het huis des HEEREN zal verkeren', *De Wachter Sions*, 28 oktober 1960, p. 3-4, aldaar 4.

¹⁹⁴ Ds. G.A. Zijdeveld, 'Naaktheid, ontering en moord. Aan wie de schuld?', *De Saambinder*, 13 juni 1968, p. 2, aldaar 2.

gepoederde wangen en zwart of hoogblond geverfd haar.¹⁹⁵ Daarom werden jonge vrouwen gewaarschuwd voor het dragen van ‘aanstootgevende’, ‘gewaagde’ en ‘uitdagende’ kleding.¹⁹⁶ Het uiterlijk van de bevindelijk gereformeerde vrouw werd nauwlettend gecontroleerd op onzedigheid. In tegenstelling tot mannen werd hun uiterlijk geseksualiseerd en vervolgens als potentiële dreiging voor de publieke zedelijkheid gezien.

Conclusie

Het lichaam is de woonplaats van de Heilige Geest. De Bijbel werd door de bevindelijken in de jaren zestig gezien als het direct gesproken woord van God. Dit maakt dat de eisen die de Bijbel stelde aan het uiterlijk letterlijk genomen werden. Op basis van diverse Bijbelpassages, teksten van christelijke oudvaders en de Heidelbergse Catechismus spraken auteurs jong en oud aan op het belang van een eerbaar uiterlijk. De artikelen in de periode 1958-1973 hebben allen dezelfde overtuigingen. Zowel het linksere tijdschrift *De Wekker*, als de middelmatige *Daniël* en *Saambinder*, als het rechtse tijdschrift *De Wachter Sions*, delen dezelfde overtuigingen. Binnen deze periode vinden er geen hervormingen plaats in hun kledingregels. Dit was ook exact het doel van de gezindte, het in stand houden van eeuwenoude, bijna tijdloze opvattingen op basis van de Bijbel en andere geestelijke werken.

Volgens de schrijvers had een eerbaar uiterlijk de kracht om de zonde tegen het zevende gebod, ‘Gij zult niet echtbreken’, tegen te gaan. De grootste verantwoordelijkheid om seksueel wangedrag te bedwingen lag bij de vrouwen. Het vrouwelijk lichaam werd gezien als het mooiere lichaam. Niet alleen werd dit lichaam als mooier gezien, ook werd het lichaam als zondiger gezien. Het vrouwelijk lichaam was, in tegenstelling tot het mannelijk lichaam, in staat te verleiden en hiermee zonden uit te lokken. De man was op zijn beurt van nature vatbaar voor seksuele verleiding. Minirokken, bodystockings, zichtbare lingerie, mouwloze jurken, lage decolletés en lage rughalzen zouden bij mannen seksuele fantasieën opwekken. Daarnaast werden uiterlijkheden als rood gestifte lippen, roze gepoederde wangen en glanzend zwart of hoogblond geverfd in verband gebracht met het uiterlijk van een prostitué. Om de zedelijkheid te bewaren was het aan de vrouw haar lichaam te bedekken en haar seksualiteit te neutraliseren. Dit hield specifiek in dat de mode van de jaren zestig geen ingang mocht krijgen in de bevindelijk gereformeerde gezindte.

---

¹⁹⁵ Anoniem, ‘Schriftuurlijke aanwijzingen voor uiterlijke tooi’, *De Wachter Sions*, 2 september 1966, p. 3, aldaar 3; Anoniem, ‘Schriftuurlijke aanwijzingen voor uiterlijke tooi’, *De Wachter Sions*, 9 september 1966, p. 3, aldaar 3.

¹⁹⁶ Anoniem, ‘Het diep verval des tijds’, *De Wachter Sions*, 15 november 1963, p. 3, aldaar 3; Anoniem, ‘Kleding’, *De Wachter Sions*, 28 september 1972, p. 3, aldaar 3.

6 – Conclusie

De lange jaren zestig staan bekend om hun vernieuwing. Een wervelwind aan economische, sociaal-culturele en politieke veranderingen transformeerde Nederland gedurende de periode 1958-1973. De Nederlandse economie maakte een groeispurt in de jaren vijftig. Met een op export gerichte economie en een lage lonen-beleid in de jaren vijftig, kon de overheid in 1963 iedere burger een minimuminkomen garanderen. In de periode hierna stegen de lonen, steeg de welvaart, werd de vrije tijd meer en werd kennis over de wereld vergroot door de komst van betaalbare auto's en televisies. Nederland moderniseerde ook op het gebied van normen en waarden. Politiek en maatschappij streefden naar een permissieve samenleving. Waarden als vrijheid en tolerantie stonden hoog in het vaandel, waardoor burgers rekenden op medezeggenschap en taboes rondom seks en seksualiteit werden doorbroken.

Na de Tweede Wereldoorlog verloren christelijke partijen aan invloed. De Nederlandse samenleving was namelijk onderhevig aan ontkerkelijking. Veel christenen hechtten niet langer waarde aan de traditionele levenswijze. De overtuiging groeide dat het geloof los kon bestaan van een door mensen gemaakt en gecontroleerd leefpatroon. Dit alles hield sterk verband met de modernisering van Nederland. Het vertrouwen in mens en wetenschap nam toe. Religie verloor hiermee haar functies als verklaarder, gids en vertrooster. De modernisering bracht eveneens een streven naar inclusiviteit en samenwerken. Deze twee zaken zorgden er mede voor dat de samenleving ontzuilde.

De moderne idealen van gelijkheid tussen man en vrouw, tolerantie, medezeggenschap, seksuele vrijheid en zelfontplooiing hadden doorwerking op de schoonheidsidealen van de jaren zestig. Kleding werd bijvoorbeeld meer divers, minder gebonden aan sekse en onthulde meer van het lichaam. Kleding was voortaan meer een zaak voor het individu: het individu stemde kleding af op persoonlijke identiteit. Sommige kledingstukken en uiterlijkheden die in de jaren veertig en vijftig nog voornamelijk tot één sekse behoorden, werden uniseks in de jaren zestig. Vrouwen droegen broeken, mannen lieten hun haar lang groeien. En dan tot slot de meer onthullende kleding. Kleding werd bloter: de rokken en mouwen werden korter. In dit scriptie is onderzocht hoe de bevindelijk gereformeerde gezindte omging met deze nieuwe schoonheidsidealen. Zou de gezindte langzaam maar zeker meegaan met de mode, of zou ze zich verzetten tegen de nieuwe schoonheidsidealen? En waarom koos de gezindte voor ofwel assimilatie, ofwel verzet? Wat was doorslaggevend in dit besluit, was het de Bijbel, waren het de voorgangers of waren het de gemeenteleden die kozen voor een bepaalde houding ten opzichte van de nieuwe mode? Uit het onderzoek bleek al snel dat de gezindte zich verzette tegen de moderne mode. Enerzijds omdat deze mode niet voldeed aan de eisen die de Bijbel

voorschreef, anderzijds omdat de mode berustte op moderne idealen die niet strookten met de bevindelijk gereformeerde ethiek.

In de vorm van artikelen probeerden bevindelijke dominees en Bijbelgeleerden de gezindte te informeren over de eisen die aan het uiterlijk verbonden waren. De tijdschriften die doorzocht zijn voor dit onderzoek waren allemaal gebonden aan een specifiek kerkverband. Op hun beurt heb ik de tijdschriftendatabase doorzocht met gebruik van trefwoorden. Ten eerste is gezocht op algemene trefwoorden als 'kleding', 'uiterlijk', 'mode', et cetera. Vervolgens is er een verdiepingsslag op basis van de literatuur gemaakt. De literatuur gaf reden tot het creëren van twee uiteenlopende categorieën: traditionele klederdracht en moderne klederdracht. Enkele trefwoorden voor traditionele klederdracht waren 'rok', 'vlechten', 'bedekking' en 'eerbaar'. Voor moderne klederdracht is onder andere gezocht op 'lang haar', 'minirok' en 'make-up'. De zoektermen waren veel en divers. Ook zijn de trefwoorden op verschillende schrijfwijzen gebruikt om een zo groot mogelijk aantal bronnen te bereiken met de zoekmachine. Veruit de meeste van de bruikbare artikelen kwamen uit *De Wachter Sions*. Dit tijdschrift is gericht aan de rechterflank van de gezindte. *De Saambinder* en *Daniël* waren gericht aan de middenmoot van de gezindte, en *De Wekker* aan de linkerflank. Dat in de rechterflank meer geschreven werd over het uiterlijk betekent niet dat ze anders dachten over het uiterlijk dan de meer gematigde tijdschriften. Inhoudelijk kwamen de artikelen uit de linkerflank en middenmoot overeen met de inhoud van de artikelen uit de rechterflank. Dit laat zien dat de overtuigingen betreffende het uiterlijk unaniem waren in de gezindte.

De schrijvers van de artikelen waren veelal anoniem, waardoor het moeilijk was om te achterhalen of de schrijver een dominee, ouderling, diaken of Bijbelgeleerde zonder kerkelijk ambt was. Wel was het in de gezindte gewoon dat enkel Bijbelgeleerden, met of zonder kerkelijk ambt, leden mochten onderwijzen. Deze Bijbelgeleerden waren vrijwel altijd mannen, omdat het de vrouw niet toebehoorde een publieke functie te hebben. Volgens de gezindte was het God zelf die door middel van Zijn Woord, de Bijbel, eisen stelde aan het uiterlijk. De Bijbel en christelijke geschriften hielden de hoogste autoriteit in de betogen van de schrijvers. Het geloof in de onkunde van de mens en de wijsheid van Gods dienaren zorgde ervoor dat de gezindte, met haar fijnmazige cultuur, veel waarde hechtte aan de wetten en regels die deze autoriteiten opdroegen. Gedurende de gehele periode van 1958 tot 1973 bleven de schrijvers onveranderlijk in de kledingregels. Omdat de Bijbel letterlijk geïnterpreteerd werd, bleef er weinig ruimte over om principes ten opzichte van het uiterlijk te hervormen. Schrijvers uit de hele periode van de lange jaren zestig wijzen lezers op dezelfde functies van kleding. God heeft na de zondeval kleding gegeven om gelovigen van ongelovigen te herkennen, om man en vrouw te onderscheiden en om de lichamelijke schaamte te bedekken. De kledingregels bleven dus hetzelfde, maar door de jaren heen werden de regels herhaald en benadrukt naar aanleiding van actuele ontwikkelingen in de mode van de jaren zestig.

Het eerste hoofdstuk van deze scriptie was een onderzoek naar de bevindelijke visie op het verband tussen uiterlijk en identiteit. Allereerst bleek uit de bronnen dat de bevindelijken streefden naar een bepaalde klederdracht omwille van de herkenbaarheid van kleding. Bevindelijken zouden andere bevindelijken herkennen. Daarnaast zouden bevindelijken te midden van de Nederlandse samenleving opgemerkt worden als zijnde anders. Dit was een positieve reactie, aldus de schrijvers, gezien dit anders-zijn het eenheidsgevoel onder de bevindelijken zou vergroten. Uit de analyse van de bronnen bleek ook dat de bevindelijken geloofden dat het uiterlijk een spiegel van het innerlijk was. De bevindelijken identificeerden zichzelf als sober. Een christen hoorde door zondebesef ingetogen van geest te zijn. Een uitbundig uiterlijk paste hem niet. Felle kleuren en print werden daarom afgekeurd; donkere egale kleding werden goedgekeurd. Een ander argument voor sobere kleding was dat overdaad geen eigenschap kon zijn van een ware christen. Kleding was puur functioneel. Daarom werden versierde en feestelijke kleding afgekeurd. Bij het christen-zijn hoorde ook de taak van evangeliseren. Kleding was een middel om de christelijke identiteit te uiten en herkenbaar te zijn. De bevindelijken geloofden met hun uiterlijk een voorbeeld te kunnen zijn voor zowel de buitenwereld, als voor de opgroeiende generatie binnen de eigen zuil. In reactie op de toenemende individualisering hamerde de gezindte op uiterlijke uniformiteit ter bevordering van de sociale cohesie binnen de subcultuur. Volgens Pinto en De Leeuw is de soort cultuur doorslaggevend voor de individuele keuzeruimte van een individu. De kledingregels die het bevindelijk gereformeerde collectief oplegde aan haar individuele volgers vormen een schril contrast met de individuele keuzeruimte betreffende het uiterlijk voor de niet-bevindelijke, moderne burger.

De geanalyseerde artikelen voor het thema uiterlijk en gender hadden alle dezelfde boodschap: kleding is door God gegeven om man en vrouw van elkaar te onderscheiden. In de gezindte was er een sterk geloof dat man en vrouw volstrekt anders waren. De bevindelijken maakten geen onderscheid tussen sekse en gender, zoals gendertheoretici en modetheoretici dit doen. Volgens bevindelijken had God het volgende geschapen: mannelijke mannen en vrouwelijke vrouwen. De twee geslachten zouden verschillen in hun lichamelijke, hun emotionele intelligentie, hun geschenken talenten, hun levensstaken en hun sociale positie. De bevindelijken naturaliseerden de verschillen op grond van Bijbelse argumenten. De scheppingsvolgorde diende als voornaamste argument: de man was eerder geschapen dan de vrouw; dit maakte de man heerlijker en machtiger dan de vrouw. Het uiterlijk moest een bevestiging zijn van dit verschil. In *The Fashioned Body: Fashion, Dress and Modern Social Theory* beargumenteerd Entwistle dat cultuur de eigenschap heeft om uiterlijkheden te naturaliseren. Zo naturaliseerde de gezindte lang haar en de rok als vrouwelijk, en kort haar en een broek als mannelijk. Daarnaast geeft Entwistle enkele theorieën, onder andere die van Flügel en Laver, over het naturaliseren van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen die invloed hebben op zelfpresentatie en lichamelijke versiering. De gezindte naturaliseert eveneens de eigenschappen van

ijdelheid en het aandacht vragen door het aantrekkelijk tentoonstellen van het lichaam als typisch vrouwelijke eigenschappen. Beide eigenschappen waren onchristelijk volgens de gezindte. Daarom moesten vrouwen zich kleden naar hun sekse en positie. Concreet hield dit in dat vrouwen geen mannenkleding mochten dragen. Deed een vrouw dit wel, dan werd ze afgedaan als feministe. Feminisme was in de ogen van de bevindelijken een afvallige beweging die in ging tegen de scheppingsorde. De vrouw behoorde een vrouwelijk uiterlijk te hebben waarmee haar onderdanige positie bevestigd werd. De manier om onderdanigheid te uiten lag volgens de bevindelijken in bedekking. Daarom werd van bevindelijke vrouwen in de jaren zestig geëist dat ze het lichaam bedekten door het dragen van lange rokken, hooggesloten bovenkleding, middellange tot lange mouwen en lang haar.

In het vierde hoofdstuk kwam naar voren dat de bevindelijken het vrouwelijk lichaam bijzondere aandacht gaven. Het vrouwelijk lichaam zou mannen aanzetten tot het zondigen tegen het zevende gebod. De relatie tussen het uiterlijk en seksualiteit werd door de gezindte benadrukt. Entwistle en Wilson beargumenteren dat kleding seksueel geladen. Door een spel van verhullen en onthullen en het gebruik van bepaalde materialen en modellen wordt de fantasie van de aanschouwer geprikkeld. Het uiterlijk geeft signalen. Het was de taak van bevindelijke vrouwen om geen reden tot seksuele prikkeling te geven, door in alles niet op een prostitué te lijken. Make-up, geverfd haar, nauwsluitende kleding en kleurrijke kleding waren dan ook uit de boze. Wederom kwam naar voren dat het uiterlijk een weerspiegeling van de ziel was. Een lichtzinnig uiterlijk zou betekenen dat de ziel nooit oprecht eerbaar kon zijn. Het was dus zaak om de lichamelijke schaamte te bedekken met lange en donkerkleurige kleding. Hoewel de functie van bedekken pas in dit laatste hoofdstuk naar voren komt, is het volgens de bevindelijk gereformeerde schrijvers wel de primaire functie van kleding. De kledingseisen die de bevindelijke gezindte stelt aan haar vrouwen en dochters is in duidelijk verweer tegen de invloeden van seksuele vrijheid die de Nederlandse cultuur van de jaren zestig kenmerkt. Het verzet van de bevindelijken was dus principieel tegen het dragen van ontblotende kleding, maar eveneens tegen de idealen die achter het nieuwe schoonheidsideaal zaten.

In de bevindelijk gereformeerde gezindte was er weinig speelruimte als het op het uiterlijk aankwam. Modetheoretici Joanne Entwistle, Elizabeth Wilson en Kitty de Leeuw stelden alle drie dat in traditionele subculturen grote sociale controle heerst over het uiterlijk. Het uiterlijk wordt geïnterpreteerd als een afspiegeling van de innerlijke toewijding aan de groep. Omdat het uiterlijk afgelezen werd als reflectie van het innerlijk, werden uiterlijke afwijkingen al snel geïnterpreteerd als zijnde het gevolg van een afvallige ziel. In veel subculturen vragen dogmatiek en idealen een bepaalde levenswandel van aanhangers. In het geval van de bevindelijken noemde de Bijbel dat liefde voor God én voor de wereld niet samen konden gaan. De visie op uiterlijk was daarmee redelijk zwart-wit. Een christen had een eerbaar uiterlijk. Iemand met een afwijkend uiterlijk kon geen oprechte christen zijn,

omdat christen-zijn betekende dat Gods eisen aan het uiterlijk opgevolgd werden.¹⁹⁷ Een modern uiterlijk werd daarom gelinkt aan wereldliefde. De bevindelijke visie op het uiterlijk was uiterst functioneel: om te bedekken, onderscheiden en herkennen.

Het voordeel van werken met artikelen uit handen leiders van de gezindte is dat hier duidelijk de ethiek van de bevindelijken naar voren komt. De artikelen zijn namelijk gebaseerd op uitvoerig Bijbelonderzoek. Het nadeel is dat deze bronnen uit hand van de bevindelijke autoritaire figuren komen. De bronnen geven dus geen duidelijkheid over de ontvangst van de artikelen. Op basis van de artikelanalyses kan gesteld worden dat het uiterlijk van een bevindelijk gereformeerde sterk behoorde af te wijken van het gemiddelde uiterlijk in de jaren zestig. Vanwege de hierboven genoemde beperking van het bronnenmateriaal en het gebrek aan foto- en filmmateriaal, heeft dit onderzoek niet kunnen nagaan of de vereiste kledingregels ook in de praktijk werden nagevolgd. Om erachter te komen hoe de bevindelijken zich in de praktijk kleedden, is het houden van interviews met bevindelijken en het inkijken van hun persoonlijke fotocollecties een mogelijkheid.

Met deze scriptie is gebleken dat de lange jaren zestig niet voor de gehele Nederlandse samenleving een periode van vernieuwing was. De bevindelijk gereformeerde gezindte deed een greep naar het verleden. Geheel tegen de trend in verzuilde de gemeenschap om zo haar conservatieve en confessionele overtuigingen te weren tegen de progressieve invloeden vanuit de samenleving. Het uiterlijk bleek een middel om idealen uit te dragen. De nieuwe schoonheidsidealen in Nederland berustten op progressieve waarden als zelfontplooiing, vrouwenemancipatie en seksuele vrijheid. Kleding werd daarom meer divers, minder gebonden aan sekse en onthulde meer van het lichaam dan tevoren. Deze veranderingen in kleedgedrag druisten in tegen de eeuwenoude normen en waarden van de gezindte. De gezindte streefde vanuit haar identiteit juist naar groepscohesie, onderscheid tussen man en vrouw en publieke zedelijkheid. Van haar leden eiste de gezindte dan ook een bepaalde uniformiteit op het gebied van uiterlijk, een duidelijk onderscheid tussen mannen- en vrouweuiterlijk en een zeer bedekt lichaam en hoofd.

De bevindelijk gereformeerde gezindte bedroeg in de jaren zestig een ledenaantal van tussen de 230.000 en 400.000 personen. De gezindte maakte meer dan 3% van de Nederlandse bevolking uit. Ondanks dat de gezindte een relatief grote minderheid was en er een compleet ander normenstelsel op naield, is er betrekkelijk weinig aandacht geweest voor de gezindte in de academische wereld. Dit terwijl haar verzet en isolement in de lange jaren zestig aantoont dat voor een relatief groot volksdeel deze jaren van progressiviteit niet golden. Deze scriptie was een poging om het progressieve beeld van de lange jaren zestig enigszins te nuanceren. De meest toonaangevende werken over de jaren zestig, waarvan *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* van James Kennedy en *De eindeloze*

---

¹⁹⁷ Statenvertaling, Zefanja 1:8.

jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict van Hans Righart twee belangrijke voorbeelden zijn, zijn ten eerste relatief oude studies van voor het jaar 2000. Daarnaast hebben de boeken nauwelijks aandacht voor continuïteit in de jaren zestig. De strekking van veruit de meeste literatuur is dat Nederland en diens burgers moderniseerde. Hierdoor staat de periode bekend als een tijd van algemene vooruitgang en vooruitstrevendheid.

De algemeenheid in deze boeken doet tekort aan bijvoorbeeld een grote minderheid als de bevindelijk gereformeerde. Deze studie liet een andere kant zien van de jaren zestig. Een kant van verzet tegen, en angst voor modernisering en secularisatie. In dit postseculier tijdperk, waar een hernieuwde aandacht voor spiritualiteit en religie opkomt, zijn onderzoeken als deze een waardevolle toevoeging op de schamele stapel van onderzoek naar conservatieve minderheden in progressieve samenlevingen. Hier ligt mijns inziens een taak voor de academische onderzoekswereld. Tot op heden staat Nederland bekend als een liberaal en progressief land. Eveneens wordt Nederland gekenmerkt door zijn multiculturele samenleving. Deze diversiteit aan mensen en overtuigingen heeft tot gevolg dat er in Nederland meerdere minderheden zijn die minder progressieve standpunten hebben dan de Nederlandse samenleving in het algemeen voorstaat. Verschillende gemeenschappen van orthodoxe christenen, joden, moslims en anderen hebben zich gekeerd, of keren zich, tegen bepaalde progressieve normen en ontwikkelingen. De Nederlandse samenleving is complex en het narratief is te beperkt. Meer onderzoek als deze scriptie zou perspectieven op de Nederlandse samenleving verbreden, narratieven over minderheden uitbreiden en het begrip voor andersdenkenden vergroten.

Bibliografie

Literatuur

Amelink, Agnes, *De gereformeerden* (Amsterdam 2001).

Besamusca, Emmeline, *Discovering the Dutch: On Culture and Society of the Netherlands* (Amsterdam 2018).

Bosscher, Doeko, 'Nederland en de jaren zestig: een doolhofachtig cultuurlandschap', *Politiek en Cultuur* 137 (1997) 1, p. 457-472.

Buelens, Geert, *De jaren zestig: een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2018).

Bremmer, Pieterneel, 'Schijnend licht of duistere plaats: Een onderzoek naar de inhoud en betekenis van reformatorische zorgverlening', dissertatie 2009.

Buwalda, M., 'De terugkeer van religie in het publieke domein', *Religie en Grondrechten* 33 (2007) 1, p. 9-19.

Defoer, Henri, *Anderhalve eeuw gereformeerden, 1834-1984* (Utrecht 1984).

Douglas, Mary, *Natural Symbols: Explorations in Cosmology* (Londen 1996).

Ellemers, Joop, 'De jaren zestig in Nederland: een geval van verlate modernisering?', *Sociologische Gids* 44 (1997) 5, p. 409-420.

Ellemers, Joop, 'Nederland in de jaren zestig en zeventig', *Sociologische Gids* 26 (1979) 6, p. 429-451.

English, Bonnie, *A Cultural History of Fashion in the 20th Century. From the Catwalk to the Sidewalk* (Oxford 2007).

Entwistle, Joanne, *The Fashioned Body. Fashion, Dress and Modern Social Theory* (Cambridge 2000).

Felling, Albert, *Dutch Religion: the religious consciousness of the Netherlands after the cultural revolution* (Nijmegen 1991).

Hamley, Anne, 'Freud, fabric, fetish', *Textile* 1 (2003) 1, p. 8-31.

Hendriks, Jan, *De emancipatie van de Gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan de Rijn 1971).

Janse, Chris, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985).

Jonkers, Jan, *De gereformeerden* (Kampen 1997).

Kennedy, Duncan, 'Sexual Abuse, Sexy Dressing and the Erotization of Domination', *New England Law Review* 26 (1992) 1, p. 1309-1393.

Kennedy, James, *Beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2017).

Kennedy, James, *Geloof in Nederland: gelovige Nederlanders vanaf de jaren zestig* (Zwolle 2008).

Kennedy, James, 'New Babylon and the politics of modernity', *Sociologische Gids* 44 (1997) 5-6, p. 361-374.

Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1997).

Kin, Bart, *1960-1969* (Rotterdam 2010).

Kornberg Greenberg, Yudit, *The Body in Religion: Cross-Cultural Perspectives* (Londen 2018).

Leeuw, Kitty de, *Alles Flink Dicht. De invloed van religie op kledinggedrag in Tilburg* (Tilburg 2012).

Leeuw, Kitty de, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kledingpatroon naar een begin van modern kledinggedrag* (Hilversum 1993).

Lucardie, Paul, 'Een luchtkasteel voor logocraten: Nieuw Babylon en de jaren zestig in Nederland', *Sociologische Gids* 44 (1997) 5-6, p. 440-452.

Meiden, Anne van der, *De zwarte-kousen kerken: portret van een onbekende bevolkingsgroep* (Utrecht 1968).

Mooij, Annet, 'De ziektes van de revolutie. Geslachtsziekten in Nederland vanaf de jaren zestig', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 17 (1990) 2, p. 121-150

Peters, Jeanette, *Hoe wij modern werden: jaren 50, 60 en 70* (Soesterberg 2015).

Pinto, David, *Interculturele Communicatie, Conflicten en Management* (Houten 2003).

Polhemus, Ted, *Fashion and Anti-fashion* (Londen 2011).

Pomerantz, Shauna, 'Cleavage in a Tank Top: Bodily Prohibition and the Discourse of School Dress Codes', *The Alberta Journal of Educational Research* 53 (2007) 4, p. 373-386.

Righart, Hans, *De eindeloze Jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).

Righart, Hans, 'Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig: vragen bij een decennium', *Amsterdams Sociologische Tijdschrift* 20 (1994) 4, p. 3-22.

Rooden, Peter van, , 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 119 (2004) 4, p. 524-551.

Silverman, Eric, *A Cultural History of Jewish Dress* (Oxford 2013).

Stalenhoef, Ans, 'Op weg naar wederzijds begrip: Communicatie over de grenzen heen', *Huisarts en Wetenschap* 1 (2006) 49, p. 753-754.

Steele, Valerie, 'Letter from the Editor', *Fashion Theory* 1 (1997) 1, pp. 1-2.

Taylor, Joan, *The Body in Biblical, Christian and Jewish Texts* (Londen 2015).

Thomassen, Jaques, 'Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse', *Journal of Democracy* (2000) 1, p. 121-138.

Upson-Saia Kristi, *Dressing Judeans and Christians in Antiquity* (Burlington 2014).

Wilson, Elizabeth, *Adorned in Dreams. Fashion and Modernity* (New York 2013).

Wielenga, Friso, *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012).

Witteveen, Fokko, 'Biblebelt', *Jeugd en Co* 8 (2014) 4, p. 19.

Woltjer, Jan, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992).

Bronnen

Anoniem, 'Bij ons in de Biblebelt', <https://www.catharijneconvent.nl/tentoonstellingen/biblebelt/> (24 januari 2020).

Anoniem, 'De Bijbelse geschiedenis 203', *De Wachter Sions*, 22 november 1968, p. 2-3.

Anoniem, 'De langharigen', *De Wachter Sions*, 5 mei 1967, p. 3-4.

Anoniem, 'De langharigen', *De Wachter Sions*, 12 mei 1967, p. 2.

Anoniem, 'De Schrift geeft normen voor eerbare kleding', *Reformatorisch Dagblad*, 4 oktober 1972.

Anoniem, 'II. De spiegel van Gods wet', *De Wachter Sions*, 7 december 1972, p. 1-2.

Anoniem, 'Een kleinigheid', *De Wachter Sions*, 16 november 1972, p. 5-6.

Anoniem, 'God heeft hen bekleed...', *De Saambinder*, 19 juli 1973, p. 3.

Anoniem, 'Het diep verval des tijds', *De Wachter Sions*, 15 november 1963, p. 3, aldaar 3; Anoniem, 'Kleding', *De Wachter Sions*, 28 september 1972, p. 3.

Anoniem, 'Het is al ijdelheid', *De Wachter Sions*, 5 juli 1973, p. 4.

Anoniem, 'Het zevende gebod in de staatkunde', *De Banier*, 8 februari 1968, p. 3-4.

Anoniem, 'Hoe men in het huis des HEEREN zal verkeren', *De Wachter Sions*, 28 oktober 1960, p. 3-4.

Anoniem, 'Iets over het recht en verkeerd gebruik der kleding', *De Wachter Sions*, 7 april 1961, p. 3.

Anoniem, 'Iets over kleding', *The Banner of Truth*, 1 oktober 1958, p. 7-9.

Anoniem, 'Kleding', *De Wachter Sions*, 28 september 1972, p. 3.

'Anoniem, 'Kleding', *De Wekker*, 7 april 1972, p. 6.

Anoniem, 'Mode', *De Saambinder*, 17 oktober 1964, p. 2-3.

Anoniem, 'Over de Wekker', 1 januari 2020, <https://www.dewekker.com/over-de-wekker/> (27 januari 2020).

Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen over de uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 2 september 1966, p. 3.

Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen voor uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 9 september 1966, p. 3.

Anoniem, 'Schriftuurlijke aanwijzingen over de uiterlijke tooi', *De Wachter Sions*, 19 augustus 1966, p. 2-3.

Anoniem, 'Uit het Nieuwe Testament', *De Wekker*, 7 juli 1960, p. 5-6.

Anoniem, 'Vraag over haardracht', *De Wachter Sions*, 30 september 1966, p. 3-4.

Anoniem, 'Waarschuwingen tegen wereldgezindheid in uiterlijk vertoon', *De Wachter Sions*, 21 november 1958, p. 3-4.

Anoniem, 'Wereldgelijkvormigheid', *De Saambinder*, 31 oktober 1961, p. 2-3.

Anoniem, 'Wie zijn wij?', 1 januari 2020, <https://desaambinder.nl/> (27 januari 2020).

Baan, M., 'Kerk-licht en Kerk-bouw', 8 januari 1960, p. 3.

Boertien, dr. M., 'Een boek over Israël', *De Wekker*, 26 juni 1964, p. 4-5.

Gereformeerde Bijbelstichting, 'Heidelbergse Catechismus zondag 41. Vraag en antwoord 108-109', *Statenvertaling 1657*.

Gereformeerde Bijbelstichting, 'Huwelijksformulier', *Statenvertaling*.

Hofman, ds. H., 'De plaats van de Gereformeerde Gemeenten', *Daniël*, 31 augustus 1973, p. 3-6.

Lamain, ds. W.C., 'Iets over de kleding I', *De Saambinder*, 29 september 1960, p. 2.

Lamain, ds. W.C., 'Iets over Kleding II', *De Saambinder*, 6 oktober 1960, p.3.

Mallan, ds. F., 'Zedelijkheidswetgeving', *De Wachter Sions*, 17 februari 1972, p.6-7.

Rijksen, ds. L., 'Heeft een christen ook een eigen christelijke levensstijl?', *De Saambinder*, 11 januari 1962, p. 2.

Slagboom, ds. D., 'Afgodenbegrafenis', *De Wekker*, 14 september 1973, p. 3.

Smytegelt, ds. B., 'Kleding', *Reformatorsch Dagblad*, 6 juli 1972, p. 2.

Velden, J. van der, 'Uit het Nieuwe Testament', *De Waarheidsvriend*, 31 maart 1960, p.2-3.

Velden, 'Uit het Nieuwe Testament', *De Waarheidsvriend*, 9 juni 1960, p.2-3.

Zijderveld, ds. G.A., 'Naaktheid, ontering en moord. Aan wie de schuld?', *De Saambinder*, 13 juni 1968, p. 2.